

ПЕРШИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПІХОТНИЙ ПОЛК ім. ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Український військовий рух, що розгорнувся в російській армії з падінням царського уряду, був важливою складовою національного відродження 1917–1918 рр. “Українізація багнета” дала змогу закласти перші підвалини організації збройних сил Української Народної Республіки. Увазі читачів пропонуються спогади, що висвітлюють маловідомі події в історії українського військового руху – створення 1917 р. українцями в Саратові полку ім. І. Мазепи. Вперше їх опубліковано у “Віснях” (1955. – Ч. 7–8, 9–10; 1956. – Ч. 3–4, 5–6) Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української національної армії – журналі, що його з 1950 р. видавали в Мюнхені ветерани колишньої дивізії СС “Галичина”.

Автор, підполковник армії УНР М. Курах – людина вельми непростої долі. Народився він у 1895 р. в с. Сердича поблизу Львова. Закінчивши школу, юнак у 1913 р. зголосився на австрійську військову службу. Під час Першої світової війни воював на Сербському, Італійському, Галицькому фронтах, дослужився до звання поручника. У 1916 р. пораненим потрапив до російського полону. Саме тут його й застала Лютнева революція. Участь М. Кураха у створенні українського полку ім. І. Мазепи докладно описано в його спогадах. Пізніше, у 1917–1919 рр., він служив у лавах Січових стрільців, що були одним з найбоєздатніших військових з'єднань в Армії УНР. У січово-стрілецькій формaciї командував батареєю, а згодом і гарматним полком. Коли ж наприкінці 1919 р. група Січових стрільців припинила своє існування, він за дорученням голови Стрілецької ради Є. Коновальця тривалий час залишався на зайнятих більшовиками українських землях. У 1920 р. взяв участь в організації Червоної української галицької армії (ЧУГА), а водночас підтримував контакти з антибільшовицькими повстанськими загонами, що діяли на Правобережній Україні. Повернувшись на початку 1921 р. до Галичини, увійшов до створеної Є. Коновальцем підпільної військової структури, відомої пізніше під назвою Української військової організації (УВО). Згодом, наприкінці 1920-х рр., М. Курах став членом ОУН. Водночас закінчив навчання, здобув освіту агронома й працював за фахом на Прикарпатті. Після радянської окупації Західної України в 1939 р. М. Кураха загальним порядком було заарештовано й вислано до

Архангельської області, а потім до Казахстану. Його родина також опинилася на засланні. Як польський підданець, він намагався вступити до польської армії генерала Андерса, яку радянський уряд формував для боротьби проти Німеччини. Проте в 1944 р. його знову заарештували. Цього разу радянські слідчі добре знали, хто потрапив їм до рук. М. Кураха перевели з Алма-Ати до в'язниці в Москві, а звідти – до Києва. Та несподівано в середині 1945 р. він опинився в Австрії – цілком вільною людиною. Гадаємо, пояснити звільнення М. Курахи з ув'язнення можна лише тим, що він погодився співпрацювати з радянськими спецслужбами (додамо, що його рідні залишилися в СРСР як заручники). Проте чи справді була така співпраця, сказати важко. Перебуваючи на еміграції, М. Курах підтримував зв'язки з українськими комбатантськими організаціями, активно друкувався у військово-історичних виданнях. У своїх статтях, що мали гостру антикомуністичну спрямованість, послідовно обстоював ідею української державності й соборності. Різні часописи друкували його спогади з доби 1917 – 1921 рр. з надзвичайно змістовними й докладними свідченнями про визвольну боротьбу українського народу. 1952 р. М. Курах вийшов до США, де став головним секретарем Товариства прихильників УНР і членом Головної управи Української вільної громади в США. Життєвий шлях цього військового й громадського діяча закінчився за нез'ясованих обставин: 19 червня 1962 р. його тіло знайшли в одному з готелів Нью-Йорка. За офіційною версією, смерть настала внаслідок серцевого нападу. Що ж сталося насправді, невідомо й досі.

I

Я належав до тих полонених галичан, яким уже вліті 1917 р. пощастило включитися в українську військову роботу. Правда, це включення не йшло так легко, були різні труднощі і перешкоди, які треба було перебороти. Про це і хочу оповісти на підставі моїх особистих записок. Мої спомини дадуть образ обставин, серед яких творилися наші військові формaciї.

Першою українською військовою частиною в Києві, яку мені довелося бачити, був Перший український козацький імені Гетьмана Богдана Хмельницького полк. Я бачив його дефіляду – тоді рішив вступити на службу до цього полку.

Вже другого дня я вибрався до команди цього полку, щоб здійснити свій намір. Перед командантром полку я вилегітимувався, хто я і звідки походжу, сказав і про те, що був старшиною австрійської артилерії, що в боях під Галичем вліті 1916 р. був тяжко ранений в груди, і в такому стані забраний в полон. З рани вже вилікувався і чуюся добре, а тепер хочу вступити на службу до української армії і прошу мене прийняти в Богданівський полк. При цьому я зазначив, що мені не залежить на тому,

щоб служити старшиною або підстаршиною, бо службу в українській армії я хотів би почати від рядовика. Командир полку уважно вислухав мене, але безрадно розвів руками і сказав що це ніяк неможливе:

— У нас уже було багато галичан, — сказав він, — які просили, щоб прийняти їх у полк. Кількох я прийняв на власну відповіальність, але вже по кількох днях мусив їх виключити, бо наплив галичан дуже затривоживвище військове начальство. В цій справі мене викликав начальник Київської воєнної округи і сильно насідав на мене за прийняття до полку галичан, підданих австрійської держави, бо це може мати погані наслідки. Це суперечить міжнародним конвенціям про військовополонених. Ми не можемо давати навіть найменшого претексту до того, щоб Австрія нам віддачувалась тим самим і втягала наших полонених у свої військові формациї. По цій розмові з начальником Київської воєнної округи я ще мав подібну розмову з київським “воинським начальником”.

“Цю справу ми обмірковували з нашими військовиками і прийшли до висновку, щоб галичан не приймати. Ми ніяк не можемо йти всупереч обов’язуючим розпорядкам, не можемо давати привід до того, щоб московські чорносотенці закидали нам, що в наших частинах служать австрійці і що вони, мовляв, надають тон нашій військовій політиці. Московська чорносотенщина галасує про те, що український рух — це німецька інтрига. А так вони мали б претекст до різних напастей на наші частини, мовляв, це є рух, інспірований австрійцями. Я з дорогою душою рад прийняти вас до моого полку, але повірте мені, що це направду поза межами моїх можливостей”. Так звучала відмовна відповідь команданта полку. Він ще порадив мені, щоб я в цій справі звернувся до пор[учника] Міхновського¹, голови Українського військового клубу ім. Гетьмана Павла Полуботка, який веде акцію творення наших військових частин. Можливо, що там мені пощастило. Командир полку сердечно попрощався зі мною і на цьому закінчилася моя перша спроба вступити на службу в українську військову формaciю.

Ця перша невдача трохи пригнобила мене, але не відібрала охоти до дальших заходів і старань. Того самого дня я зголосився в пор[учника] Міхновського. В нього я познайомився з хор[унжим] Селецьким², що також займався справами українізації війська.

З ними обома я мав три розмови, але і вони не могли придумати жодного способу, щоб уможливити мені службу в українській військовій формaciї. Міхновський радив, щоб я десь вистараався якийсь документ підданого російської держави і на підставі цього документа вступив до якої-небудь військової частини, а звідти буде вже легко перевестись в українську формaciю.

Цю пропозицію я з місця відкинув, бо дістати такий документ було неможливо; а якби навіть і вдалося, то можна було напитати собі великої біди. “Мене по мові пізнають, що я не тутешній уродженець, — говорив я, — почують, що маю галицький акцент, почнуть до мене чіплятися і навіть

можуть закинути, що я післаний австрійцями шпіон". Міхновський, подумавши, погодився зі мною, що таке дійсно може статися, але він наразі не бачив іншої можливості допомогти мені дістатися до української частини. Врешті він запропонував мені роботу в Українському військовому клубі ім. Гетьмана Павла Полуботка, де я міг би працювати в характері урядовця. Але за цю пропозицію я подякував, бо мене манила жива військова робота і я не хотів стати канцелярійним писарчуком.

Про Міхновського я вже чув дещо перед тим, читав його брошуру "Самостійна Україна", і він мені видався типом ідеального українського патріота. Але розмова з ним трохи мене охолодила. Після неї він почав видаватися мені трохи загонистим, експансивним і нерозважливим. Розважнішим видався мені другий співрозмовник, хор[унжий] Селецький, але і він у моїй справі не міг нічого порадити, бо годі було обйті заборону вербування галичан.

Ситуація ставала невідрадною. Я був утікачем з табору полонених і не мав жодних документів, при помочі яких я міг би залегалізуватися в Києві, знайти якусь працю. Тимчасово я примістився в старого Нечуя-Левицького, але зовсім не мав наміру засиджуватися в нього. Він жив досить скромно, тому я не міг надуживати його гостинності.

Правда, в мене були і інші знайомі – з часів моого лікування в київських шпиталах. До деяких з них я заходив у відвідини, і вони пропонували мені влаштуватися в них. Але ці знайомства не могли мені помогти в легалізації моего перебування в Києві або в справі вступу до військової служби. А приміститися в когось на квартиру і мати певні вигоди не хотілося, бо ці мої знайомі не взяли б від мене заплати. Моя амбіція не дозволяла мені сидіти на ласкавому хлібі.

Нечуй-Левицький також не хотів слухати про якусь платню за перебування в нього. Але з ним я собі радив у той спосіб, що майже щоденно купував щось з продуктів, якими ми користувалися спільно. Все було в порядку, доки в мене не почала вичерпуватися готівка. Треба було шукати якоїсь роботи.

Без документів на постійну роботу було влаштуватися трудно. Треба було знайти випадкову, поденну. В шуканні за заробітком я зайдов на київську пристань на Дніпрі. Став і приглядався, як робітники виносили мішки збіжжя з величезної баржі. Збоку стояв якийсь тип, пильно стежив за працею іуважно нотував кожний вивантажений мішок. Він завважив, що я стою і приглядаюся, гукнув у мій бік:

– Чого рота розсявив і стоїш без діла? Помагай в вигрузці, заробиш на чай!

Я радоскористав з пропозиції і взявся до мішків. Виявилося, що це був купець, торгівець збіжжям. Спочатку праця здавалася дуже легкою, але під кінець дня так втомився, що ледве доволікся до свого помешкання. Не зважаючи на те, на другий день я знову вийшов на цю роботу, бо годі було пропус-

тити нагоду: був заробіток і ніхто не питав за документами. За кілька день я зовсім втягнувся і не відчував великої втоми. Заробіток був добрий, коло 15 рублів денно, що мало велике значення для поправки моїх фінансів.

Але цьому заробіткові прийшов скоро кінець. На нас наскочили військові стежкі, що виловлювали дезертирів, арештували тих, які не мали жодних документів або мали документи сумнівні чи підозрілі. Між бездокументними опинився і я. Нас погнали до “воинського начальника”, де всіх протоколювали. Коли підійшла черга до мене, я відразу заявив писареві, що в протоколі не можу сказати нічого, а дані про мене можу подати особисто тільки самому “воинському начальникові”. Писар здивувався, але не був упертим і не допитувався. Він кудись пішов і за пару хвилин вернувся з дежурним старшиною. Старшина мав ступінь поручника, з вигляду був інтелігентний і симпатичний. Він вислухав моєї заяви, також багато не розпитував, а зголосив “воинському начальникові”, і мене скоро покликано до його кабінету.

Не вдаватися в жодні розмови з писарчуками і не відкривати їм себе я постановив ще на пристані, коли мене разом з іншими підозрілими затримала військова стежка, бо це могло запутати всю мою справу і дуже мені пошкодити. Я був певний того, що викрути будуть безуспішні, і вирішив признатися, що я втікач з табору полонених, що хотів вступити на українську військову службу і стараюся про це далі. Я гадав, що в безпосередній розмові з начальником я зможу вияснити більше, евентуально виторгувати більше. Мені здавалося, що після моого признання начальник дасть розпорядження відставити мене назад до табору полонених. А коли б за справу взялися військові писарі і вона пішла шляхом звичайної бюрократичної формалістики, то я міг би опинитися під судом за втечу з табору, і мене повезли б до табору порядком етапу, що до приємності не належить.

В кабінеті “воинського начальника” я побачив перед собою полковника в віці коло 50 років, з вигляду доволі симпатичного. Вже з перших слів цього начальника, по його м'якій вимові я пізнав, що маю до діла з нашою людиною, мабуть, українцем. Якщо це не свідомий українець, то напевно “хаол” або “малорос”, думав я, а з таким все ж легше договоритися, ніж з зачерствілим москалем.

Я сказав юому, що я полонений і втік з табору, щоб вступити на українську військову службу. Начальник відразу насторожився, але по просив сісти і навіть почав ставити папіроскою. Дежурному старшині сказав відійти, а сам уважно слухав моєго оповідання. Часами ставив те чи інше питання, а я відповідав коротко і ясно. Врешті він сказав:

— Бачите, справа з українізацією війська не є така легка. Фронт не є проти такої українізації, бо сам командуючий фронтом ген[ерал] Корнілов кричить і домагається українських поповнень. Це тому, що українці ще й тепер б'ються добре. Але є несприятливі причини глибшої політичної натури. Також тилові установи виступають проти українізації, бо це їм

завдає роботи і багато іншої мороки. Тепер війна, праці багато, а тут ще у ця українізація звалилася на їхні голови. Тому дехто її саботує. Ось тут у Києві організувався український полк. Оцей Богданівський. А скільки клопоту завдав він нам усім! Українці вперлися, що хочуть мати свій полк, а противники вперлися теж і ставили різні перешкоди. Та врешті українці поставили на своєму і мають свій полк. На цьому ще не кінець, бо тепер ці полки почнуть множитися, мов гриби по дощі, а невгамовний Міхновський з своїм військовим клубом уже подбає про те, щоб їх було якнайбільше. Однаке найважливіша перешкода в творенні українського війська – це брак військових кадрів, досвідчених українських старшин. Від хорунжих до капітанів включно ще можна таких старшин назбирати, але армія потребує ще полковників і генералів. Мозком армії є старшини Генерального штабу, а таких серед українців дуже мало. Висококваліфікованих генералів, що признаються до українства, можна порахувати на пальцях руки. Ось де головні труднощі в творенні української армії. Власними силами українці можуть творити полки, загони, може, навіть бригади чи дивізії, проте вже тяжче буде створити корпус. Але армії вони не створять, бо на це не вистачить фахових сил.

Я осмілився звернути юному увагу на те, як в Австрії творився легіон Українських січових стрільців. Були також труднощі в доборі старшин, але врешті цю справу наладнано, і цей легіон являє собою добру військову формaciю. На це начальник відповів:

– Про цей легіон я дещо чув, але вважайте, що це – звичайний легіон, а не загальнонаціональна армія. А дайте вашим галичанам можливість створити хоч би одну дивізію, то ким вони обсадять всі відповідальні пости?

Я не сперечався, бо бачив, що в цім випадку начальник має повну рацію. Він знатав наші слабості, а тому і не вірив у можливість створення української армії. Але я завважив, що коли дають дозвіл на творення польських військових формаций, чеських, сербських, румунських, латиських та інших, то й українцям не повинні ставити жодних перешкод. А ті формациї, які в нас виникають самочинно, в процесі боротьби можуть стати атракційною силою для української армії. З часом, у процесі боротьби і праці, може вирости сильна українська армія, яка витворить свої інструкторські і командні кадри. Ще ні одна армія не виникла відразу, а творилася в процесі боротьби і в боях, а не в касарнях, гартувала свій дух, кувала свою силу і свої кадри. Велика армія Наполеона творилася в час великих походів і завзятих боїв, в боях виростали її основні кадри, її визначні командири – генерали і маршали. А російську регулярну армію створив щойно Петро I: він школив її і гартував постійними походами і боями. В нашій історії маємо конкретний приклад з війнами Богдана Хмельницького. Він також не мав великої армії і великих кадрів, починаючи війну з Польщею, яка в той час все ж таки була потугою. Щойно в

процесі цієї війни він творив свою армію, школив кадри, гартував армію в завзятих боях. Те саме може повторитися тепер. “Візьмім, наприклад, хоч би Росію, – говорив я. – Вона має вишколені кадри і багатомільйонову армію, але в ній немає бойового духу, запалу, а тому вороги б'ють її на всіх фронтах. Це правда, що ми не є багаті на наші військові кадри, але ми багаті на воєнний запал і свою армію таки створимо!”

Начальник якось дивно глянув на мене, хвилину подумав, ніби щось розважував чи щось рішав, а тоді сказав, що й він не може мені допомогти в тому, щоб я дістався на службу в якусь українську військову формaciю. Він цінить мій запал і мою віру в слухність української справи взагалі, а української військової зокрема, тому хоче допомогти мені, але це не залежить від нього. Він не має жодного стосунку ні до Богданівського полку, ні до якогось іншого, тому не може наказати, щоб мене прийняли. Але є інша рада. Я можу подати йому письмову заяву про те, що хочу служити в російській революційній армії і спільно з нею боротися за те, щоб вирвати з австрійських рук Галичину та інші західноукраїнські землі і прилучити їх до матірнього пnia, до Києва. Тому і прошу прийняти мене добровольцем і приділити до якоїсь російської формaciї. Тепер усі завербовані відсилаються до Саратова, де стойть багато військових частин, які рекрутуються з українців. Хвиля українізації напевно докотиться і до Саратова. Тамошні українці напевно схочуть мати свій полк, отже там і для мене знайдеться робота.

Я радо згодився з цією пропозицією і з місця написав заяву. Справа була полагоджена, а через годину я вже мав документ, який стверджував, що я є добровольцем і скеровуюся до Саратова в розпорядження 92-го піхотного запасного полку. Виїзд мав бути по полуничні наступного дня, отже в мене було доволі часу, щоб полагодити всі мої особисті справи: попрощатися з усіма моїми знайомими, зокрема з І. Нечуєм-Левицьким, і подякувати йому за те, що в критичні дні дав мені приміщення і не побоявся наслідків за перетримування в себе галичанина, втікача з табору полонених.

Ввечері я зайшов до популярного ресторану “Ліфляндія” на Володимирській вулиці, напроти театру, щоб повечеряті. Тут несподівано стрінув Міхновського та Селецького, що сиділи при столі в товаристві ще трьох старшин.

Я вклонився Міхновському та Селецькому. Вони відразу відзначили мене, попросили до свого товариства і познайомили з іншими трьома старшинами. Це були полковники Олександр Пилькевич³, Віктор Павленко⁴ і хорунжий Михайло Миколаєвич. На питання Міхновського, як стоять справи, я замість відповіді подав йому мій військовий документ від “воинського начальника”. Імпульсивний Міхновський швидко прочитав документ і майже закричав з радості:

– Знаменито, справді знаменито! Ви доказали чуда і таки поставили на своєму. Відразу відзначати впертого і послідовного галицького “русина”.

Хвалю за це! І добре, що їдете саме до Саратова, бо там є аж чотири запасні полки, що рекрутуються з українців. Крім цього, там є ще два скорострільні запасні полки і одна артилерійська запасна бригада, в яких також багато наших українців. Ви там напевно створите український полк, а, може, навіть і два-три полки. Ні, це справді знаменито!

Того вечора ми просиділи довго, говорили про різні справи, а найбільше про організацію українських військових частин. Всі були оптимістами. Всі вірили, що українізація військових частин дасть нам багато і ми створимо сильну українську армію.

З цієї розмови я багато скористав, бо довідався про Саратов, про саратовський військовий гарнізон і деяких українських старшин, що служили в цьому гарнізоні! Полковник Пилькович тут же написав і передав мені рекомендаційний лист до свого товариша, капітана Войнахівського, що служив у кулеметному запасному полку в Саратові. “Якщо рішимися організувати український полк, з ним треба буде познайомитися і втягнути його в нашу роботу”, – сказав полковник. Хорунжий Селецький написав мені рекомендаційний лист до хорунжого Кияниці, що служив в 94-му піхотному запасному полку. З ним я мав обов’язково познайомитись і бути в контакті, бо хорунжий Селецький окреслив його як дуже позитивну людину, що може багато зробити.

Отже я вже мав чого їхати до Саратова.

Другого дня по полуздні я покинув Київ. Перед самим від’здом я ще зайдов до кабінету “воинского начальника”, щоб подякувати йому за поміч у влаштуванні мене на військову службу. При цій нагоді посмів запитати, чи він, може, українець.

– Нет! Я кубанец! Но ето почті одно і то же!

II

До Саратова їхалось добре, але поволі і з деякими перервами, так що подорож тягнулася майже чотири доби. За цей час я познайомився з іншими добровольцями. Нас зібралися гурток. За чотири доби постала між нами дружба, що не переривалася і пізніше. Навіть більше. Вона скріпилася в час нашої спільної служби і праці. Тому повинен згадати про деяких членів гуртка, хоч би тих, які пізніше взяли активну участь у нашій роботі.

1. **Олександр Кривоколінський.** Походив з Васильківського повіту, був студентом Київського університету. Він зовсім не мав вояцької вдачі, також вояцької постави; був недбалим до свого зовнішнього вигляду, мав нахил до філософування, і ми називали його Сковородою в шинелі. Якби були мирні часи, то він у війську був би “офермою”, а різні інструктори-старшини зацікували б його за бездарність. Але тоді, в час революції, військовий режим формувався під впливом подій, а т. зв. оферми були зрівняні з усіма іншими і губилися в солдатській масі. Часами вони були навіть корисні в організаційній роботі, і саме Кривоколінський в організації нашого полку

зробив таки дуже багато. У вересні 1917 року він виїхав до Києва, бо одержав призначення до української школи пропорщиків. В січні 1918 р. я стрінув його в Києві. Саме тоді українська юнацька школа відходила на Північний фронт проти більшевиків. Разом з цією школою відйшов і Кривоколінський, і слід по ньому згубився під Крутами.

2. **Аксентій Васильченко.** Родом з містечка Кагарлик на Київщині, де його батьки вели на передмісті рільне господарство. В сусідньому Ржищеві він закінчив якусь школу, що дала йому право стати “вольноопределяючимся”. Але він не захоплювався військовою службою, а трактував її як державну конечність. Тому виконував її солідно, був точним і обов’язковим. Вдачу мавтиху і скромну, але був працьовитий. Робив дуже багато в справі організації нашого полку, хоч ця його робота не всім була відома, ніде і ніким не була відмічена. На фронті перебував до кінця грудня 1917 р. Пізніше був під Крутами і в українській армії вдергався аж до гетьманського перевороту. Розчарований, вернувшись домів, а вліті 1920 р., коли мені пощастило відвідати його, він уже був жонатим і став звичайним гречкосієм. Прийшли більшевики, розкуркулили Аксентія Васильченка, і всі дальші сліди по ньому згасли.
3. **Володимир Крохмалюк.** Був сином київських міщан з закінченою фельдшерською освітою. Низький ростом, лице делікатне і дещо веснянкувате, ясний блондин з гарними блакитними очима. Ми його прозвали Щебетушечка, бо його гарна і мелодійна вимова, повна специфічної делікатності, спроявляла враження, що він не говорить, а щебече. Чимало потрудився він над організацією нашого полку, де опісля працював фельдшером, додатково виконував функції каптенармуса і мав нагляд над кухнею. З усіх цих обов’язків вив’язувався знаменито. Я не раз дивувався, коли цей хлопець відпочиває, коли спить, бо завжди бачив його зайнятим: він все кудись спішив, все щось полагоджуває. З фронту він вернув при кінці 1917 р., а в січні 1918 р. я з ним стрінувся в Києві в час боїв з більшевиками, коли йшов наступ на Арсенал. В цьому бою я був раненим, і Крохмалюк робив мені перев’язку. Після цього я нічого про нього не чув.
4. **Іван Боднаренко.** Родом з с. Білашки, Бердичівського повіту, де його батьки мали гарне сільське господарство. Закінчив якусь середню школу, отже мав права “вольноопределяючогося”. Він любив військову службу і думав про те, щоб відбути військовий вишкіл, відтак закінчити військову школу і опісля робити кар’єру в українській армії. Це був гарний і дуже поставний хлопець, ніби народжений для ролі Гриця в відомій п’єсі Старицького. Був добрим бесідником і добрым організатором. Але був дуже амбітним і мав претензії на провідника. Коли ж не зумів добитися жодної провідної ролі, то зовсім усунувся від праці, почав займатися всячими інтригами і врешті десь від нас відбився. Мушу ствердити, що в

перших початках організації нашого полку він зробив дуже багато, і тому нам було дивно, що він так скоро розчарувався і усунувся від всього. У вересні 1917 р. я ще бачив його в Меджибожі, коли він робив старання, щоб дістатися до української юнацької школи в Києві. Відтоді я більше не бачив його і нічого про нього не чув.

5. **Іван Маздегон.** Також походив із села Білашки і був близьким сусідом і товаришем Боднаренка. І освіта була в них однакова! Він також був гарним і пристійним хлопцем, але без розмаху і жодної ініціативи. Усьому сліпо йшов за енергійним Боднаренком. До роботи не рвався, не спішився, але, коли йому доручили якесь діло, обов'язково виконував його, і то добре. Разом з нами вийшов на фронт, але скоро розчарувався в усьому і разом з Боднаренком виїхав від нас. Відтоді я втратив його з ока.
6. **Митрофан Степан.** Також родом із с. Білашки, сусід Боднаренка і Маздегона, також і за освітою їм рівня. Але його батьки були незаможними селянами, тому він сам промощував собі шлях до освіти. Читав дуже багато і дуже багато знав. Він ніколи з книжкою не розлучався. Про нього говорили, що він з книжкою ляже і в домовину. Сам непоставний, худорлявий, трохи згорблений, ніби скручений. Та й з лиця не був гарний. Але в ньому було щось таке, що притягало до нього і викликало симпатію. Любив спів і сам співав досить гарно, знав багато народних пісень. Тихий, безпретензійний, незвичайно працьовитий і обов'язковий, був дуже помічний в усіх організаційних справах. Ніколи не виявляв жадних претензій, нашого полку тримався до кінця його існування, з фронту вернувся щойно з кінцем 1917 р. Восени 1918 р. він відшукав мене вже в Білій Церкві, хотів вступити до Січових стрільців, але не пройшов лікарської комісії і вернув назад до рідного села. Від того часу я його не бачив і не чув про нього нічого.

В нашому гуртку було ще двоє жителів – **Самуїл Коген**, син київського фабриканта, і **Герш (Гріша) Вайс**, син київського крамаря, обидва абитурієнти гімназії. Вони подружили з нами в час подорожі до Саратова і пізніше держалися нашого гурту або підтримували з нами зв'язки. Про них згадую тому, що вони в Саратові багато нам помогали, а коли ми почали організовувати наш полк, вони повели відповідну пропаганду серед своїх і допомагали нам своїми зв'язками. Що пізніше сталося з Когеном, не знаю, а Вайс відшукав мене в Києві: восени 1918 р. він вступив до Січових стрільців, служив під моєю командою і як Гриць Біленський згинув в боях на протиболішевицькому фронті в лютому 1919 р. Його могила лишилася в Ігнатполі біля Коростеня. Про цей гурток згадую тому, що він був ініціатором і головним мотором в перших початках творення нашого полку. Про поодиноких членів нашого гуртка постійно буду згадувати і далі, а тому така дигресія для ціlostі цих споминів є навіть конечною. Бо і в Саратові творилися стосунки нашої історії. Цю сторінку творило наше вояцтво, творило її не словами, а ділами.

III

В Саратові колись карався на засланні наш Микола Костомаров, визначний письменник і історик, приятель Шевченка і член Кирило-Мефодіївського братства. Там народився відомий російський письменник і революціонер Чернишевський, творами якого захоплювалася революційна молодь, а соціалістична молодь вважала ці твори своєю обов'язковою лектурою.

В Саратові були розташовані такі військові частини: 91, 92, 93 і 94-й запасні піхотні полки, два скорострільні запасні полки і 4-та гарматна запасна бригада. В піхотних частинах була абсолютна перевага українців, але їх було багато і в інших частинах. Старшин українського походження було дуже мало. Начальником гарнізону був генерал-майор Заяць, а тон військовій політиці надавав “совет солдатских депутатов”, де головував фельдфебель Михайло Каганович, брат відомого большевицького провідника і сталінського компліса Лазаря Кагановича⁵. Голова “совета” був большевиком, і тому в совєті перед велими большевики. Голос старшин не мав великого значення, большевицька пропаганда проникала в усі частини Саратовського гарнізону.

Наш гурток, що складався і здружився в дорозі, розпався, бо ми були приділені до різних полків і рот. Кривоколінський був приділений до 91-го полку, Боднаренко, Маздегон і я – до 92-го, Сметана і Крохмалюк – до 93-го, а Васильченко, Коген і Вайс – до 94-го полку. Але це розбиття не мало великого значення, бо ми дуже часто зустрічалися чи сходилися разом. Ми часто бачилися на вправах, а в неділі часто влаштовували прогулянки по Волзі.

Під час цих зустрічей і прогулянок ми обмірковували питання створення українського полку. Про це ми часто говорили і з іншими солдатами Саратовського гарнізону, ця думка легко приймалася і скоро поширювалася далі. Але щоб приступити до її реалізації, треба було переговорити з нашими старшинами, здобути від них піддержку і допомогу. Але ми українських старшин ще не знали, їх треба було відшукати, познайомитися з ними, узгіднити наші погляди і устійнити план праці. Нав'язати і закріпити ці знайомства багато помогли мені листи Селецького і Пилькевича.

Найбільше допоміг хор[унжий] Іван Кияниця, до якого я мав лист від Селецького. Кияниця походив з містечка Сміли, мав фах учителя, був свідомий українець і великий патріот. Він цікавився громадським життям. Бував і в Галичині, куди їздив ще перед війною, щоб пізнати життя і побут, працю і здобутки галицьких українців. Він був на десять років старший від мене, але ми від самого початку дуже здружилися.

В Саратові був український клуб “Родина”, в який незвичайно багато праці вклала пані Чоботарєва. До цього клубу ходили наші старшини, а мене туди впровадив і познайомив з іншими Кияниця. А я впровадив туди моїх товаришів – Кривоколінського, Василенка, Крохмалюка, Боднаренка,

Маздегона і Сметану. Там ми познайомилися з усіма тими старшинами, які опісля перейшли до нашого полку.

Кияниця був першим старшиною, що погодився з нашою думкою про потребу організації в Саратові українського полку. Він твердив, що такий полк конечно треба створити, потім добре його вишколити і переїхати на Україну, щоб підтримати наш уряд і Центральну Раду.

Другим ентузіастом організації українського полку був підпоручник Петъ, родом з містечка Остер над Десною. Також за фахом учитель середньої школи, він мав коло сорока літ, був інтелігентний і дуже зрівноважений. Він обстоював конечність приймати до такого полку тільки свідомих українців, добровольців, які зложать відповідну присягу на вірність Україні та її урядові. Тому був рішучим противником приймання “хахлів” і “малоросів”, бо такі, мовляв, відразу запаскудять всю справу. Вони стануть розсадниками опортунізму і ідеології “общево котелка”.

Цікавими партнерами в цій грі були два фельдфебелі, Мурас і Петъко, з якими я познайомився на сходинах у клубі “Родина”.

Мурас походив з гоголівської Диканьки, був свідомий українець і патріот. Був досить начитаний, інтелігентний, розважний і статечний. Рослий і поставний, з лиця був подібний на татарина: смаглявий, чорні брови і волосся, чорні очі, завжди ніби прижмурені, рухи повільні, ніби ліниві. Говорив спокійним тоном, ніколи не запалювався. Коли йшла мова про українізацію, про творення нашого полку, він мовчав, а коли прилучився до нашої роботи, то прекрасно зорганізував постачання нашого полку і цієї справи пильнував уже до кінця.

Петъко був родом з Катеринослава і походив з робітничої родини. Перед війною працював на фабриці. Він був також свідомим патріотом, дуже начитаним. З нього був добрий організатор і знаменитий промовець. Видавалося трохи дивним, що ця дитина зросійщеного міста говорила гарною українською мовою. Він радо приєднався до нашої акції, був метким організатором і пізніше став командиром запасної сотні в нашему полку.

Знайомство з капітаном Войнаховським не викликало особливого враження. Він походив з Полтавщини і добре говорив по-українськи, але ніколи не виявляв більшого зацікавлення українськими справами. Як професійний вояк не виявив великих здібностей, бо за три роки війни посунувся в своїй військовій кар'єрі недалеко. В той час він мав коло п'ятдесяти років. Справою організації полку не дуже захоплювався. Зацікавився щойно тоді, коли ця справа стала щораз більше конкретизуватись і вже були цілком реальні вигляди, що полк таки створиться. Тоді він приєднався до нашої акції і був послідовним співробітником, навіть дуже корисним, бо мав життєвий досвід, і до його порад ми ставились уважно. Вкінці ми обрали його командиром нашого полку і на цьому становищі він видержав до кінця, поводячись досить гідно.

З інших старшин, які найбільше допомогли в організації нашого полку, були: пор[учник] Карлин, хор[унжий] Пироженко, Завізіон, Решетників, Паліоха, Ляшенко, Максименко, Кожушко, Дяченко, Борковський і брати Осінські.

Ці брати Осінські, обидва хорунжі на військовій службі в Саратові, гордилися тим, що належать до родини, з якої вийшов Валерій Осінський, київський студент і славний воїн революції, що його так гарно змалював С.М. Кравчинський-Степняк у своїй книжці “Підземна Росія”. Валерія Осінського⁶ царська охранка арештувала ранньої весни 1879 р., і вже 17 травня того ж року вів був повіщений. З оповідань братів Осінських виходило, що Валерій Осінський був рідним братом їх батька. Вони також були пристійні, інтелігентні, свідомі українці, але поклонялися соціалістичним ідеям і не дуже захоплювалися військовими справами. В перших початках нашої акції за творення полку вони дали нам ряд практичних порад і вказівок, бо саратовські відносини знали добре, знали деяких провідників і нове начальство. Але до нашої справи вони не пристали і до нашого полку не вступили. Коли полк був уже зорганізований і ми виїхали на фронт, Осінські залишилися в Саратові, і в час наших визвольних змагань я ніде з ними не стрічався і нічого про них не чув.

IV

Наша пропаганда знаходила податливий ґрунт і безнастанно множилася голоси за виділення українців в окремий полк. Але не можна було обмежуватись до самої агітації. В парі з цим треба було повести і конкретну підготовчу роботу.

За порадою братів Осінських ми скликали довірочну нараду, на яку запросили наших довірених людей: старшин, підстаршин і козаків. В цій нараді брали участь: кап[ітан] Войнаховський, пор[учник] Карлин, підпор[учник] Петъ, хорунжі Кияниця, Завізіон, Пироженко, Решетників, Паліоха і Дащечко; з підстаршин – Мурас і Петъко; а з козаків – Кривоколінський, Васильченко, Крохмалюк, Боднаренко, Сметана і я. Запрошених було більше, але прийшли не всі. Не прийшли, зокрема, брати Осінські. Нарадою керував Войнаховський, а головними речниками були Кияниця і я.

Кияниця говорив про те, що Російська революція повалила деспотичний царат і викликала конечність перебудови Російської імперії. Всі народи імперії піднесли голос за свої права, за якнайшишу автономію своїх країн. Україна приступила до будування власного державного життя, а це життя мало б поки що оформитися в якнайшишу крайову автономію. Це мав би бути перший етап нашої державної незалежності і соборності. Але ми не знаємо, який оборот візьмуть дальші події, тому нам треба творити власну армію, свою збройну силу, бо, може, цій збройній силі доведеться боронити наших революційних здобутків перед усякими несподіванками з боку Москви, з

боку московської чорносотенщини. В цій справі Київ уже сказав своє слово і створив свій козацький полк ім. Гетьмана Богдана Хмельницького, а тепер там твориться другий полк, полк ім. Гетьмана Павла Полуботка. За прикладом Києва пішли інші міста і гарнізони. Процес творення українських частин знайшов широкий відгомін по всіх просторах колишньої російської імперії, знайшов позитивний відгомін і на фронті, і всюди там, де є хоч би найменший гурт наших вояків. В самому Саратові є кілька тисяч наших вояків, яких можна б зібрати і створити з них добрий український полк. Цю справу нам треба продумати і винести певні рішення.

Я говорив про те, що ми нав'язали контакт з усіма частинами Саратовського гарнізону і що майже по всіх полках і навіть сотнях ми маємо наших довірених людей, які ведуть пропаганду за створення українського полку. “Ця пропаганда знаходить позитивний відгомін серед солдатської маси української національності. Згідно з нашими обрахунками, ми вже тепер могли б зібрати коло двох тисяч наших військовиків. Їх можна б зібрати і більше, але треба перейти до конкретної акції. Справу започаткували і вели досі самі рядовики, а тепер уже реальний інтерес вимагає того, щоб за справу взялися і наші старшини і довели її до кінця, тобто до повного оформлення полку. Тому питання ставимо конкретно: хто з наших старшин згідний очолити цю нашу роботу, хто з наших старшин готовий взяти діяльну участь в організації нашого полку, на кого з наших старшин можна числити в цій роботі? Без старшин, а також без відповідної кількості підстаршин ми полку не створимо. Тому просимо, щоб наші старшини сказали своє слово і взялися за цю роботу, яка не під силу нам, рядовикам”.

Розгорнулася дискусія, в якій взяли слово всі присутні; всі промовці висловлювалися за конечність творення українського полку. Присутні старшини заявили, що вони до цього полку вступлять, але справу треба добре обдумати і намітити конкретний план дій, щоб, зокрема, усунути всі евентуальні труднощі, які напевно будуть.

Петр говорив, що агітації вже вистачає і що треба перейти до організації. “Насамперед треба вислати делегатів до начальника гарнізону, бо ми мусимо знати, як він поставиться до справи організації українського полку: чи піде нам на руку, чи буде протиставитися нашим заходам. Далі нам треба вислати делегатів до «совета солдатських депутатов» Саратовського гарнізону, вияснити і його становище, щоб твердо знати, чи чекати від нього приязні, чи ворожнечі. А як становище цих інституцій буде позитивне, тоді можемо створити свій полковий штаб, вибрати командира полку і доручити йому дальнє ведення всіх справ”.

Карлін був за тим, щоб уже нині подумати над вибором командира полку і доручити йому організацію штабу і полку взагалі.

Пироженко звернув увагу, що в даний момент немає чого говорити про вибір командира полку, бо ще не маємо самого полку. “Полк можемо тво-

рити, але найперше нам треба вияснити становище начальника гарнізону і «совета солдатських депутатов». Якщо вони будуть проти творення нашого полку, тоді ми маємо шукати іншого виходу, і вся наша робота і тактика муситимуть мати в цьому разі інший характер і інший напрям. Тому поки що потрібно створити організаційний комітет і доручити йому ведення дальших справ. Вся наша дотеперішня робота мала характер фрагментарний, випадковий. Відтепер вона мусить мати чітку форму, ясний напрям і конкретні завдання”.

Петъ, Кривоколінський, Васильченко і Мурас промовляли проти творення комітету. Вони твердили, що коли військову роботу доручити комітетові, то користі з цього не ждати. Будуть лише самі дискусії і балачки. Treba створити свій штаб і доручити йому дальнє ведення справи.

Завіzion був за тим, щоб вибрати дві делегації. Одну – до начальника гарнізону і другу – до совета, щоб переговорювати з ними і добитися згоди на організацію полку.

Войнаховський завважив, що немає потреби висилати аж дві делегації, бо з цим завданням впорається і одна. Вона найперше переговорить з начальником гарнізону, дізнається про його становище, і це дасть їй підставу до розмов з советом.

Але Дащенко почав переконувати, що належало б вибрати і вислати-таки дві делегації. Бо якщо делегація звернеться перше до начальника гарнізону, то совет образиться і може вчинити нам певні труднощі. А це ж тепер справжня революційна влада, яку ніяк не можна легковажити. Коли ж делегація звернеться перше до совета, то тоді образиться начальник гарнізону і теж може нам шкодити. А щоб нікому не було кривиди, Дащенко обстоював думку вибору двох делегацій, які повинні діяти рівночасно.

У висліді дальших дискусій запало рішення, щоб вислати таки одну делегацію в складі старшини, підстаршини і рядового. Делегація має звернутися спершу до начальника гарнізону, а відтак до совета. По закінченні цих розмов делегація скличе чергові сходини і на них складе звіт про вислід розмов. Збори обміркують справу і приймуть ті чи інші конкретні рішення.

В склад делегації вибрано: хор[унжого] Кияницю, фельдфебеля Мураса і мене. Вже наступного дня ми вибралися до начальника гарнізону і до совета, щоб вияснити їх становище в справі організації нашого полку.

V

Начальником гарнізону був генерал Заяць. Він з місця прийняв нашу делегацію, уважно нас вислухав і поставився до нашої справи прихильно. Сказав, що сподівався таких гостей, бо йому вже доповідали про те, що між українцями йде пропаганда за створення українського полку. “Деякі командири частин, – продовжував він, – вимагають від нього, щоб він заборонив у гарнізоні таку пропаганду, але він ніколи цього не зробить, бо це ішло б уrozріз

з інструкціями вищого командування фронту. Це командування навіть домугається українських військових частин, бо під час бойових акцій виявилось, що в насталий революційний період українці борються краще від росіян і не є такі податливі на деструктивну агітацію різних демагогів. Тому він буде сприяти нашій акції і піддержить її всіма можливими засобами”.

Але рівночасно з цим начальник гарнізону підкреслив, що наша справа не піде так легко. “Ми стрінemo цілий ряд перешкод, – говорив він. – Те, що колись можна було полагодити звичайним розпорядком чи наказом по гарнізону, нині мусить перейти довгу «революційну» процедуру. Тепер начальник гарнізону вже не рішає сам, а мусить рахуватися з голосом «совета солдатських депутатов», який сидить під боком, веде свою власну військову політику, яку дуже часто переплутує з політикою загальною, і через те вносить велике замішання, часто спричиняючись до різних непорозумінь. «Совет» вникає не лише в роботу начальника гарнізону, а і в роботу начальників частин, намагається всіх контролювати, дає свої директиви. Він має підтримку всіх революційних партій, але в основному спирається на комітети поодиноких частин. Ці комітети, – говорив генерал-майор Заяць, – мають підтримку солдатської маси, яка в більшості напевно піде за ними, а не за своїми командирами. Командири частин напевно виконають розпорядження начальника гарнізону, дане у справі організації українського полку. Але такого розпорядження він не може дати «советові», бо цей останній має свою «владу» і своє «начальство».

Тому генерал-майор Заяць радив нам порозумітися з “советом солдатських депутатов” Саратовського гарнізону і договоритися з ним, щоб він підтримав наші організаційні заходи. “Крім того, – додав він, – нам треба бути в добрих взаєминах з полковими, курінними і сотенними комітетами, бо і від них залежить багато. Коли вже матимемо підтримку «совета» і підлеглих йому комітетів, тоді зможемо приступити до організації полку. Але полк мусить мати офіційне затвердження начальника військової округи, бо без такого затвердження ми не дістанемо жадних військових приділів, а вояки, які перейдуть до нас як добровольці, будуть мати великі неприємності. Офіційно вони будуть уважатися дезертирами, що покинули свою формaciю. Отже, нашим найважливішим завданням буде добитися легалізації нашого полку, тобто його має затвердити начальник воєнної округи в Казані, якому підлягав наш Саратовський гарнізон. Третью важливою перешкодою в організації нашого полку буде брак старшин, щоб обсадити всі командні місця, бо в усьому Саратовському гарнізоні ледве чи знайдеться така кількість старшин українського походження, якої потрібно. Але всі вони мали б зголоситися до нашого полку”.

На цьому наша зустріч і розмова з начальником гарнізону закінчилась. Він зробив на нас позитивне враження, бо показався людиною щирою, розваженою і прихильною до нашої справи.

Ми подякували йому за практичні поради і прихильність до нас, попрощались і вийшли. По дорозі Кияниця зауважив, що начальник гарнізону з походження, мабуть, українець і тому його теж треба було б звербувати до нашого полку...

Про нашого начальника гарнізону справді говорили, що він з походження українець і тому сприяє нашій справі. Але сам він до українства чомусь не признавався, і його слід цілком згубився в вихорі дальших подій.

На розмову з президією “совета солдатських депутатів” довелося ждати цілий тиждень. Нарешті нас прийняли і вислухали. Говорили ми з самим головою совета – фельдфебелем Кагановичем і ще двома членами президії. Один з них був звичайним солдатом, а другий – старшим унтерофіцером. Прізвищ своїх вони під час зустрічі не назвали.

Вони уважно нас вислухали, довго з нами дискутували, але не сказали нічого конкретного. Каганович запевняв, що в засаді він не противиться організації українського полку, але вважає, що ця справа нічим не спричиниться до поглиблення революції, яка через опортунізм кліки Керенського⁷ сходить на манівці. Тому треба не розпорощувати наші революційні сили, а гуртувати їх, об'єднувати всю солдатську революційну масу для захисту революції, бо революція – в небезпеці. Мовляв, з поваленням царя нічого не змінилося, його місце зайняли князі, графи та їх попутники, які далі гноблять трудящі маси. Війна в інтересах капіталізму і міжнародного імперіалізму продовжується, народ гине на фронтах, трудове населення Росії терпить велику нужду і голодує. Тому не роз'єднувати, а об'єднувати треба нам всі наші революційні сили, щоб позбутися влади Родзянків, Львових, Мілюкових і різних лакеїв типу Керенського. Треба всю владу передати советам, які припинять дальну війну, землю роздадуть селянам, забезпечать робітникам належні їм права і заведуть революційний лад на всіх просторах Росії.

Каганович говорив до нас ніби на якомусь мітингу, а йому вірно секундували два його помічники.

Старший унтер-офіцер висловив своє здивування, що власне тепер, коли революція в небезпеці, нам захотілось організувати свій український полк, і то власне тут, у Саратові, де немає “нікакої України”. А по нашім зауваженні, що ми хочемо оформитись і організованим порядком перехати на Україну, щоб там поглиблювати і поширювати наші революційні здобутки, цей “унтер” почав нервуватись і доводити нам, що ми поступаємо як найгірші контрреволюціонери і шовіністи. Засліплені національним егоїзмом, ми, мовляв, розвалюємо єдиний революційний фронт і стаємо по боці контрреволюції...

Член совета – солдат зауважив, що ми заінтересовані в організації українського полку з особистих мотивів, щоб у ньому робити власну кар’єру, яка нам не вдалася в російській армії.

Ми відразу зорієнтувалися, що маємо до діла з партійними політиками і переконаними большевиками, які не бажають говорити з нами поважно, а

хочути втягнути нас у гостру дискусію, спровокувати нас на сварку, щоб мати підставу урвати розмову і вину за це перекинути на нас. Але ми не далися спровокувати, відповідали спокійно, робили речеві зауваження і спонукували до речевих відповідей.

Побачивши, що ми не піддаємося чарам фразеології і що нас спровокувати не вдається, Каганович змінив тон. Призначав, що Україна має право влаштувати своє життя по власній уподобі і що в цім випадку вона мусить мати і свою революційну армію, бо контрреволюція загрожує не лише Росії, а і Україні, і іншим країнам. Що ж до організації нашого полку, то на це питання він не може дати відповіді зараз, бо цю справу має вирішити і відповісти за неї весь “совет солдатских депутатов”, а не лише його президія. Отже президія скличе пленарне засідання совета, на яке запросить і наших представників, щоб спільно обміркувати і вирішити це важливе питання.

На цьому наша перша розмова закінчилася. До другої не прийшло, бо практика показала, що совет діє проти нас. Наших представників зовсім не кликали на які-небудь збори чи пленарне засідання, як обіцяв Каганович. Отже нам довелося працювати поза советом і всякими іншими комітетами. Ці комітети по різних військових частинах Саратовського гарнізону здебільшого були проти нас.

З ініціативи нашої делегації були скликані чергові наші збори. По звіті делегації всім стало ясно, що начальник гарнізону підтримає нашу акцію, але совет напевно буде проти нас; також комітети по різних військових частинах підуть по лінії совета і будуть нам шкодити.

Учасники зборів говорили, що, з нашого боку, було б, проте, неполітичним виступати проти совета і підлеглих йому комітетів, бо це наставило б проти нас і ту солдатську масу, яка ці комітети підтримує і вірить їм. Тому треба йти на розмови з советом і комітетами, якщо нас будуть кликати. Але на цих розмовах треба бути не звичайними кивайголовами, а боронити справу і відстоювати наше право на організацію власного полку. Промовці були тієї думки, що як довго немає нашого полку, так довго немає потреби висилати делегацію до начальника військової округи в Казані, щоби просити його про легалізацію полку. Але дехто був за тим, щоб делегацію таки вислати і домагатися дозволу на створення полку. Однаке більшість висловилася проти цього: творення наших частин є революційним чином, а на революційний чин ще ніхто і ніколи не просив жадного дозволу чи згоди. Отже маємо творити наш полк революційним порядком. А коли вже створимо, тоді будемо його оформляти, легалізувати і т.д.

Гірше виглядала справа з реєстрацією добровольців. В наявній ситуації мало хто схотів би реєструватись і наражувати себе на різні неприємності з боку теперішнього начальства. Що ж до негайної реєстрації старшин, то про це не могло бути жадної мови. Бо якби ми таку реєстрацію почали, то цим ми наразили б наших старшин на неприємності і переслі-

дування з боку їх “єдинонеділімського” начальства. Воно могло б усіх наших старшин вислати на фронт і цим відразу повалити нашу акцію. Ми повинні були бути обережними, щоб зберегти старшин для дальнішої роботи. Промовці говорили, що рівночасно треба вишукувати наших старшин по різних частинах Саратовського гарнізону, з якими ми ще не мали контакту, щоб і їх втягнути в нашу роботу. Це завдання мали виконати ті наші старшини, що вже в нашу роботу включилися. Подібне завдання мали в своїм колі виконати наші підстаршини, щоб вияснити, хто з підстаршин перейде в наш полк і на які підстаршинські кадри ми можемо розраховувати.

Що ж до переведення обліку рядовиків, то ми мали це зробити підрахунком тих рук, які піднімуться за наші резолюції на зборах і вічах, які ми вирішили влаштовувати в усіх частинах Саратовського гарнізону. Пропаганду ми досі вели принаїдно, а тепер вирішили виступити відкрито, надати зборам організованого і масового характеру і урядити їх по всіх частинах.

Тут знову виринуло питання, хто має очолювати нашу акцію і відповідати за неї. Вона вже ввійшла в таку стадію, що вимагала плановості і послідовності, а для цього потрібно було створити якийсь штаб або комітет. Я поставив внесок, щоб створити штаб з кількох старшин: хай вони очолюють роботу, а ми, рядовики, будемо помагати їм і робити все, що буде в межах наших можливостей.

Але проти цього виступив Войнаховський. Він був рішучим противником того, щоб уже тепер втягати в цю справу наших старшин і обтяжувати їх такою відповідальною роботою. На деякі речеві зауваження з нашого боку Войнаховський кинув нам з докором:

— Ви цю справу почали, ви її ведіть і до кінця!

Ми відповіли йому:

— І доведемо!..

Таким чином уся праця знову звалилася на наші плечі, тобто Кривоколінського, Васильченка, Крохмалюка, Боднаренка, Маздегона, Сметани і мої. Але ми були певні, що старшини піддержать нас і помогут.

Всю роботу ми вирішили вести так, щоб виглядало, ніби вся ініціатива йде знизу, від рядовиків, а не від старшин. Треба сказати, що наші противники пустили провокаційні чутки, ніби справа створення нашого полку — це витівка наших старшин; бо, мовляв, вони хочуть у цім полку робити свою особисту кар’єру, якої не могли зробити в російській армії. Такі підозріння треба було усунути, бо вони зводили всю справу до звичайних інтриг, робили з неї гешефт певної групи, навіть одиниць. Ми вже знали наших старшин настільки, що могли їм довіряти, а вони вірили нам, і ця віра ніколи нікого не завела. Тому ми в нашій роботі мали успіх.

В ті революційні часи, часи безпринципної керенщини, обов'язки старшин стали дуже клопітливими. Права старшин щораз більше обмежувано. Зате рядовикам ставало щораз вільніше; попусту більшало, а обов'язків меншало. Службу ще сяк-так вони виконували, але з вправами і військовими заняттями ставало щораз гірше. На вправи виходили, коли самі хотіли. Вправлялися, скільки самі хотіли. Коли щось було не до вподоби, вони відразу робили крик, скликали збори, радили, голосували і виносили рішення, які були суперечні з наказами командування. Так робили новобранці. А що вже говорити про старих вояків, поворотців із шпиталів, які вже бачили фронт!

В 92-му полку, до якого мене приділили, я служив у 8-й роті, командиром якої був прaporщик Дубецький. Це був цілковито зрусифікований поляк, старий вояк, який уже мав за собою Японську війну і після неї все ж лишився на військовій службі, яка йому подобалася. В цю війну він уже побував на різних фронтах, уже кілька разів був ранений і мав цілий ряд відзначень за хоробрість (був “полним георгієвским кавалером”). Ранги прaporщика дослужився завдяки своїй хоробрості і виконливості. Він був великий служака і дуже страждав, бачивши, як на його очах падає дисципліна, як розвалюється армія і що частинами фактично командують демагоги з різних советів і комітетів, а не фахові старшини.

Я був у роті звичайним новобранцем, рядовиком і ніхто не знав про мою попередню службу в австрійській армії, про мій вишкіл і рангу; ніхто не знав і про мою освіту, бо про це не було повної згадки в моїх нових військових документах. Мені йшов тоді 22-й рік життя, але я виглядав значно молодше і ролю новобранця міг виконувати цілком добре.

Але обставини складались якось так, що я почав поволі вибиватись на чолове місце. Мене вибрали в ротний комітет. Я часто виступав на наших зібраннях, до моого голосу почали прислухатись. Не раз доводилось ладнати різні суперечки між деякими новобранцями, між членами комітету, а найчастіше між самим комітетом і командиром роти. Я мав щасливу руку в полагоджуванні цих конфліктів. Мені вдалося захистити командира роти перед різними напастями з боку комітету або поодиноких його членів.

При перевиборах я став головою комітету 8-ї роти, і на цьому становищі мені вдалось наладнати дружну співпрацю між комітетом і командиром роти. Командир роти дуже дбав про своїх людей. Він справді був батьком своєї роти, був командиром добрим, і тому я старався, щоб йому не було жадної кривди з боку роти і різних комітетчиків, щоб ніхто не топтав його авторитету. Тому в нашій роті послух і порядок був можливий, а згодом вона вибилась на перше місце і стала взірцем для інших рот полку.

В нашій роті багато говорилося про українізацію військових частин, про можливість утворення в Саратові українського полку. Я був певний,

що на випадок створення такого полку до нього перейде добра половина нашої роти. Подібно виглядала справа і в інших ротах 92-го полку.

Командир нашої 8-ї роти був проти українізації, проти творення українського полку в Саратові. Він здивовано запитував:

— Нащо вам творити якийсь окремий український полк? Таж і без цього наш полк є український, бо більшість у ньому творять ваші хахли. Вони між собою говорять по-хахлацьки, співають українських пісень. Пошо ж вам щось більше?

Так дивилися на справу і інші командири рот і батальйонів, також полків. Вони ніяк не могли зрозуміти наших стремлінь і суті українського визвольного руху. Це треба було вияснювати їм при кожній нагоді. Але дуже мало було між ними таких, що їх можна було переконати.

В нашій роті був лише один старшина, тобто сам командир роти Дубецький. Підстаршин було дванадцять, серед них – сім українців, властиво “малоросів”. Приєднати їх до нашої справи не вдавалося. Вони трималися разом з командиром роти і повторювали, що вони закінчать свою військову службу там, де їх почали.

Члени комітету мали повну свободу. Вони могли відмовитись від виконання службових обов’язків, бо, мовляв, вони повинні мати час і вільну руку для організаційних справ. Я, як голова комітету 8-ї роти, спершу не користав з мого привілею і пильно ходив на всі заняття, бо хотів пройти цей новий для мене вишкіл. Але тепер, коли справа формування українського полку набрала певного розголосу і ставала щораз актуальнішою, я мусив присвятити головну увагу цій справі.

Я завжди контактувався з моїми найближчими друзями – Кривоколінським, Васильченком і Боднаренком, які, як і я, були головами ротних комітетів. Ми почали навідуватись до інших частин Саратовського гарнізону і шукати за добровольцями до нашого українського полку. Влаштовуючи принагідні збори, ми говорили про революцію, про наші завдання, про українську визвольну боротьбу і конечність творення української визвольної сили.

Наша діяльність викликала шалену реакцію з боку москалів і русотяпів. В своїх виступах різні російські “революціонери” і чорносотенці почали нас поборювати. Мовляв, український рух – це звичайна німецько-австрійська інтрига, яка стремить до того, щоб здеморалізувати російську армію, зламати фронт, завоювати всю Росію, знову посадити царя і знівечити всі здобутки революції. Все це кінчалося відомим: “Зачем вам отделяться? Ми вместе страдали, ели из одного котелка” і т. д. Часами такі самі “аргументи” можна було почути і від наших землячків-малоросів. Дуже часто проти нас виступали і російські старшини, виявляючи себе в таких випадках безприкладними демагогами і погромниками.

Під час одного з таких зібрань у 94-му полку російські старшини кинулись на нас і пірвали за собою своїх солдатів, щоб дати нам “добру науку” і відібрати охоту до дальшої агітації за творення українського полку. На нас посипались удари, ми почали відбиватись, і вив’язалася справжня шарпанина і бйка. Вона напевно скінчилася би для нас погано, якби наші прихильники не кинулися нас боронити. Декотрі вхопилися за зброю і скоро навели порядок.

Такі ексеси почали множитися. Наші противники провокували їх, мабуть, свідомо, щоб добитися заборони всіх зібрань у справі організації українського полку.

Різні начальники скористали з нагоди і забороняли такі зібрання. Ці заборони піддержал і совет, і деякі підлеглі йому комітети. Але не піддержал їх начальник гарнізону – мовляв, свобода зібрань поширюється на всіх, отже і на українців. А раз заборони переводити українізацію військових частин нема, то українці мають повне право вести пропаганду за творення своїх частин.

Ці події мали той позитив, що вони розбурхали пристрасті і викликали по всіх частинах живу виміну думок про українізацію військових частин. Ця справа поставила на ноги не лише її противників. Рівною мірою вона змобілізувала і її прихильників. Уже ніщо не могло спинити справу. Вона ставала пекучою і вимагала розв’язки. Нам належало вирішати її остаточно, щоб не допустити до дальших ексесів, бо їх московські чорносотенці з офіцерськими погонами провокували раз у раз.

В зв’язку з цим була скликана довірочна нарада наших старшин і тих всіх, що були причетні до справи організації полку. Всі розуміли, що справа вже повністю дозріла і що дальше зволікання могло б провалити її. Після ґрунтовної дискусії була прийнята одноголосна ухвала, що треба скликати збірку всіх тих, які хочуть перейти в український полк. Місцем збірки визначено подвір’я 8-ї роти 92-го полку, бо в ній було найбільше (коло 150) бажаючих перейти в український полк. В сусідній, 7-ї роті, де цю справу вів Боднаренко, добровольців було коло 100 осіб. Обидві роти мали з’єднатися і вийти на вулицю, а до них мали приєднатися інші роти 92-го і роти сусіднього 91-го полку. Дальшим нашим наміром було на чолі цих сотень вирушити до касарень 93-го і 94-го полків, викликати звідти наших добровольців і створити похідну колону, яка під українським національним прапором мала вирушити у маніфестаційний похід.

Найперше планувалось помаршувати під будинок, в якому урядував начальник гарнізону, викликати його привітати і відрапортувати йому, що “перший український полк Саратова зголосує йому своє постановя”. Звідти треба буде маршувати до приміщення “совета солдатских депутатов” і зголосити про постановя нашого полку також йому. Після цього ми мали перейти головними вулицями міста аж до бараків за містом, до т. зв.

воєнного городка. Тут ми мали зайняти для себе вільні бараки. Така була перша частина нашого плану. Другу частину ми мали намітити вже ввечері, після нашого маніфестаційного виступу.

Перша частина плану вдалася знаменито. Сотні наших добровольців виходили і шикувалися в колону. Підготував переведено скоро і в великій таємниці, тому наш виступ був великою несподіванкою для всіх наших противників. Заки вони зорієнтувались, уже було запізно і вони не змогли нам протидіяти. Похідна колона наших добровольців уже маршуvalа до будинку начальника гарнізону.

Коли начальник вийшов, ми привітали його гучним “слава”, прапор перед ним похилився. Після нашого рапорту начальник гарнізону відповів, що наш звіт він приймає до відома і докладе всіх старань, щоб наш полк був забезпечений всім необхідним і був всіма визнаний. Він подякував за наше привітання і пошану до нього. Знову прогриміло “слава”, і колона рушила, дефілюючи перед начальником гарнізону, а він салютував нашому прапорові і нашим рядам.

Звідти ми помаршували до приміщення “совета солдатських депутатов”, але нікого там не застали.

На вулицях, якими ми проходили, перехожі зупинялись і здивовано приглядались нашій колоні, що по-молодецькому маршувала під звуки українських бойових пісень. Дивувалися, бо від вибуху революції ще не бачили в Саратові такого бадьорого війська.

В поході наші старшини участі не брали, бо ця маніфестація мала бути виявом того, що організації українського полку домагаються солдати українського походження і що це не є “інтрига” наших старшин чи політиків. Старшини мали перейти до нас після маніфестації, коли ми вже размістимося в бараках “воєнного городка”.

VII

“Воєнний городок”, як уже згадувалось, лежав за містом. На великому просторі землі були споруджені дерев’яні бараки, де примістилися два скорострільні запасні полки і 4-та запасна гарматна бригада. Їхні бараки були відгороджені від інших і добре упорядковані. Четвертина бараків була вільна, ніким не обсаджена і занедбана. Власне в цій порожній частині городка і мав приміститися наш полк.

Але тут нас чекала несподіванка.

Наші противники спам’ятались і хотіли не допустити, щоб ми розкваталися у вільних бараках “воєнного городка”. Мабуть, думали, що коли ми не матимемо приміщення для людей, то наші спроби організації українського полку на цьому проваляться. Але вони не виступили відкрито, а взялися на підступ, провокацію. Була пущена поголоска, що наш полк “збунтувався і виповів непослух «Временному правительству»”. Ми

вирушили на “воєнний городок”, мовляв, для того, щоб роззброїти гарматну бригаду і скорострільні полки, а відтак маємо збомбардувати Саратов і роззброїти всі інші військові частини, що залишились вірні урядові...

Ця провокативна вістка дійшла до “воєнного городка” раніше, ніж ми встигли до нього дійти. Начальство відразу заалармувало всіх артилеристів і кулеметників. Вони, озброєні, вийшли напроти нас і заявили, що ніяк не допустять нас до “воєнного городка”, бо ми хочемо захопити всі гармати і скоростріли.

Ми опинилися в дуже критичній ситуації. Нас було багато, але ми не мали жадної зброї, а проти нас муром стояли добре озброєні артилеристи і кулеметники. Наша колона спинилася, а дізnavшися, в чому річ, підняла страшний галас і крик і була готова з кулаками кинутися на озброєних противників. Але такий виступ нам дуже пошкодив би і відразу провалив би всю нашу справу. Крім того, було б нонсенсом кидатись на озброєних артилеристів і кулеметників, бо вони були спроможні змасакрувати нас. Нам треба було йти на “переговори” і переконати противну сторону, що в нас не було жадних поганих намірів, що ми навіть не думали про те, щоб кого-небудь роззброювати. Адже ж ніхто не вибирається на роззброєння озброєних з голими руками!

Цей аргумент впливнув на декого з противної сторони і звідти почулися запити, чому саме ми вибралися до “воєнного городка”. На це запитання треба було дати вичерпливу і переконливу відповідь, бо від цього залежав наш дальший успіх.

Отже розмови нав'язались, велись і затягались. Сипались питання, ми відповідали, а колона нетерпеливилась і гула. Цей гул ставав щораз голоснішим і грізнішим. По противній стороні настрій падав, було помітне якесь вагання, нерішучість. Під впливом наших вияснень деякі солдати в повнім озброєнні перейшли до нас. Інші виходили з рядів і верталися до бараків. Кінець кінцем всі відійшли за огорожу, а ми скористалися з цього і вмаршували на площа вільних бараків. Як несподівано інцидент почався, так несподівано і закінчився...

Це для нас була нова пересторога, що треба бути напоготові, що можуть статися нові провокації.

За огорожею подекуди ходили озброєні стійки, а добровольці тим часом розміщувалися в бараках. Ми сказали їм, що ці бараки будуть нашим постійним приміщенням і що ми самі маємо їх упорядкувати. Щодо їжі, то поки що мусимо обійтись тим, що маємо при собі, але від завтрашнього дня почнемо видавати харчі. Насамперед треба упорядкувати бараки і приміщення для канцелярій, магазинів, кухонь і т.д., а далі зробити порядок і біля бараків та на всіх площах.

Треба було перевести реєстрацію всіх добровольців. Але вже вечеріло, світла не було і тому перевести таку реєстрацію не було можливості. Ми

лише перерахували чвірки нашої колони і ствердили, що на першу збірку прибуло 1943 добровольці. Як на початок ця кількість виглядала дуже поважно.

Був кінець червня, погода стояла тепла, ніч була ясна, зоряна. Хлопці сиділи гуртками, гуторили, співали і поклалися спати досить пізно. Всі спали надворі, на землі, а Кривоколінський, Васильченко, Боднаренко, Крохмалюк, Маздегон, Сметана і я далі заводили порядок. Визначили дежурних, вартових і чоту поготівля. Адже час був воєнний і революційний. Але ще більше треба було рахуватися з тим, що своїм виступом ми придбали собі багато ворогів, отже треба бути напоготові, забезпечитись перед усіма можливими несподіванками...

Десь коло півночі прийшли до нас наші підстаршини – Мурас і Петъко. Спільно з ними ми обговорили наші справи і наші клопоти. Від Мураса ми дізналися, що наші старшини ввечері скликали свою нараду і обмірковували, як їм здати свої службові обов'язки і перейти в наш полк. Більшість із них командувала ротами, отже командування треба було передати заступникам, розрахуватися з грошей і військового майна, все це списати і передати за всіма приписами, щоб опісля не вийшли якісь непорозуміння, комплікації тощо. Така процедура була конечною вже хоч би тому, що їх русотяпські колеги по службі з місця використали б усі їх недотягнення та недогляди, щоб цим їх скомпрометувати. А компрометація наших старшин була б компрометацією і нашого полку.

Одне питання турбувало нас: чим нагодуємо завтра наших людей? Бо як не буде чого їсти, настрій почне падати і багато добровольців піде назад до своїх полків і рот. Це значно пошкодило б нашій справі. Але нас заспокоїв Мурас. Він вперто твердив, що справа не є така безнадійна, що завтра ми отримаємо наші харчові приділи.

В цю ніч я не спав зовсім, бо мені випало дежурство по полку. Я пропіряв дежурних, вартових, чоту поготівля і кілька разів обійшов весь табір, щоб упевнитися, що все на місці, що все в порядку.

Ніч пройшла спокійно, а ранком наш табір ожив, почався рух. Заряджено збірку і проголошено заняття на весь день. Найважливішою справою було виготовлення реєстру нашого полку, бо тільки на підставі такого реєстру ми могли старатися про приділ харчів і т. д. Ми ніколи не навіювали надій, що харчові приділи пощастить отримати вже сьогодні, і говорили, що доки не наладнається постачання, нам доведеться попостувати.

Загал вояків прийняв цю нашу заяву до відома як цілком зрозумілу, бо всі здавали собі справу з того, що відразу всього наладнати не можна. Кожний ще мав деякі харчові запаси (головно хліб, сало, чай і цукор), кожний ще мав деяку готівку, отже загрози голодування не було. Наши добровольці так і заявили нам, що пару днів вони можуть витримати і без харчових приділів, бо ті, що мають більші запаси, будуть ділитися з тими,

що таких запасів не мають. Всім залежало передусім на тому, щоб полк був якнайскорше зорганізований і міг виїхати на Україну. Заради цього, мовляв, варто трохи поголодувати і потерпіти різні невигоди.

Мурас зарядив, щоб добровольці стали групами згідно з нумерацією полків, з яких вони прибули. Він разом з Петъком вибирався до інтендантури за харчовими приділами, а до цього треба було знати число добровольців з окремих полків. Вояки відразу збилися в кілька груп, і по перерахуванні ми дістали такий вислід:

91-й піхот[ний] запас[ний] полк –	375 доброволь[ців]
92-й “ “ “	593
93-й “ “ “	357
94-й “ “ “	541
2-й скоростріль[ний] запас[ний] пол[к] –	52
4-та гармат[на] запас[на]бригада –	29
Разом	1943

Після переліку Мурас і Петъко вибралися до інтендантури за харчовими приділами. Тим часом ми почали переводити реєстрацію, що проходила дуже скоро, бо ми запрягли до неї всіх добре грамотних. Після реєстрації всі взялися до прибирання. Насамперед належало зробити порядок у бараках, в яких ми мали мешкати, а потім – біля бараків і в усіх закутинах нашого розташування.

Того самого дня, під вечір, почали прибувати наші старшини. Петъ, Кияніця і Паліоха привели з собою майже цілі роти, якими вони командували. Трохи добровольців привели і інші старшини – Карлин, Пироженко, Завізіон і Решетників. Новоприбулі відразу включилися в нашу роботу.

Для нас було милою несподіванкою, що нові добровольці прийшли в добрих мундирах, були забезпечені харчами на п'ять днів і принесли з собою 125 рушниць і деякий запас набоїв. А найбільшу несподіванку зробили нам наші підстаршини Петъко і Мурас, бо приїхали чотирма підводами приділених нам харчів, привезли деяку посуду і кухонне устаткування. Це відразу наладило нашу харчову справу і викликало надії на дальші приділи.

Мурас і Петъко служили в 94-му полку. Обидва працювали в полкових магазинах і тому мали добре зв'язки з інтендантурою, знали різних магазинерів і тому знали, як братися до справи і що від кого треба тягнути. Вони використали всі свої зв'язки і впливи, щоб здобути харчі на всіх тих добровольців, які прийшли до нас з 94-го полку, і дістали для них приділи на десять днів. Це була незвичайна полегща для нас, бо цими приділами ми могли обділити весь наш полк, тим часом стараючися дістати приділи на інших. Другого дня вже почала працювати канцелярія нашого полку, яку

організував Кривоколінський і сам почав її вести. Того самого дня по обіді в цій канцелярії зібралися всі наші старшини, підстаршини і ті рядовики, що вели роботу для організації нашого полку. На порядку нарад стало одно питання: оформлення нашого полку. Треба було вибрати командира полку і його штаб, призначити командирів сотень і т. д.

На командира полку висунено три кандидатури: хорунжий Пироженко зголосив кандидатуру капітана Войнаховського, хорунжий Дащенко запропонував поручника Карлина, а Боднаренко – підпоручника Петю. Останній попросив зняти його кандидатуру, бо, мовляв, він не є професійним старшиною, а старшиною резерви, тому на командира полку не надається. Войнаховський і Карлин заявили, що вони згідні кандидувати, евентуальний вибір приймуть і сумлінно виконуватимуть прийняті на себе обов'язки. Войнаховський запропонував, щоб голосування було таємне, і його пропозицію прийнято.

Кандидатура Карлина не пройшла: він отримав лише два голоси. Решта голосувала за Войнаховського, і він став командиром полку. Войнаховський подякував за честь і довір'я до нього і заявив, що докладе всіх старань, щоб поставити полк на належну висоту, добитися його легалізації і по змозі найскоріше вивести його на Україну в розпорядження нашого уряду.

На цій же нараді сформовано штаб полку і обсаджено всі інші командині пости. Обсада виглядала так:

- 1) Капітан Войнаховський – командир полку;
- 2) Підпоручник Петъ – начальник штабу;
- 3) Хорунжий Пироженко – ад'ютант;
- 4) Поручник Карлин – начальник постачання;
- 5) Урядовець Ільїн – скарбник.

Командири сотень:

- 1) Хорунжий Решетників – командир 1-ї сотні,
- 2) Хорунжий Кожушко – командир 2-ї сотні,
- 3) Хорунжий Завізіон – командир 3-ї сотні,
- 4) Хорунжий Кияниця – командир 4-ї сотні,
- 5) Хорунжий Палюха – командир 5-ї сотні,
- 6) Хорунжий Дащенко – командир 6-ї сотні,
- 7) Хорунжий Дяченко – командир 7-ї сотні,
- 8) Хорунжий Борковський – командир 8-ї сотні,
- 9) Хорунжий Максименко – командир 9-ї сотні,
- 10) Хорунжий Несторенко – командир 10-ї сотні,
- 11) Бунчужний Петъко – командир запасної сотні.

Бунчужний Мурас став помічником начальника постачання. В постачання перейшли Боднаренко, Маздегон і Сметана. Крохмалюк став полковим фельдшером, Кривоколінський – начальником полкової канцелярії, а Васильченко – його помічником. Мені дано функцію, що її звичайно виконує старшина для особливих доручень.

Найбільше часу забрала дискусія над назвою полку. Я запропонував, щоб полк дістав ім’я останнього кошового Січі – Петра Калнишевського⁸. Свою пропозицію я мотивував тим, що нам треба нав’язувати до наших історичних традицій, до світлих традицій запорізького війська, існування якого урвалося з ліквідацією Запорізької Січі і ув’язненням останнього її кошового Калнишевського.

Підпоручник Петь запропонував нав’язати до традиції княжої держави і дати полкові ім’я князя Святослава. Хорунжий Кияниця запропонував надати полкові ім’я князя Володимира Великого.

Ця пропозиція, як і пропозиція попередника, була відкинена з мотивацією, що в наші революційні часи князівські титули стали непопулярними, що для низів від них відгонить контрреволюцію і полк, який носив би ім’я князя, став би непопулярним.

Хорунжий Пироженко висунув нову пропозицію: назвати полк іменем гетьмана Івана Мазепи. “В цей спосіб, – говорив він, – ми зв’ажемо ту нитку, яка в нашій історії перервалася битвою з москалями під Полтавою в 1709 р. В цей спосіб ми зреабілітуємо добре ім’я великого нашого державника і відповімо Москві на «викляття» гетьмана Мазепи і зневагу всього українського національного руху”.

Я далі обстоював мою пропозицію, але побачив, що пропозиція Пироженка матиме більшість і буде прийнята. В цій дискусії мене здивувало, як прекрасно зналися дискутанти-придніпрянці на нашій історії. Вони до справи підходили ґрунтовно, вглиблювалися в саму суть епохи, а не захоплювалися тільки її формами, як деякі галичани, в тому числі і я.

Дискутанти висвітлювали постати Мазепи всеобічно, але насамперед розуміли його як будівничого української держави. В час цієї дискусії над нами витала тінь гетьмана-державника, а не гетьмана-романтика і поета, яким захоплювались наші галицькі гімназисти. Щойно під час цієї дискусії я зрозумів, яке значення має на Україні ім’я гетьмана Мазепи. Тому я зризигнував з моєї пропозиції і приєднався до пропозиції Пироженка.

Його пропозицію прийнято одноголосно і ухвалено таку офіційну назву нашого полку. Перший козацький піхотний полк ім. Гетьмана Івана Мазепи. Того самого дня, 25 червня 1917 року, появився полковий наказ ч. 1., в якому говорилося про постання нашого полку, його цілі і завдання, його організаційну структуру і командний склад. Наказ підписав командир полку Войнаховський і його ад’ютант Пироженко.

Закінчення буде

ПРИМІТКИ

- 1 Микола Міхновський (1873–1924) – видатний український громадсько-політичний діяч, теоретик українського націоналізму. Народився в с. Турівці Прилуцького повіту на Полтавщині. Закінчив юридичний факультет київського Університету св. Володимира. У 1890-х рр. був членом Братства тарасівців і товариства “Молода Україна”. Автор програмного документа Революційної української партії – “Самостійна Україна”, у якій сформулював ідею державної незалежності Батьківщини. Організатор Української народної партії (1902 р.), що стояла на самостійницьких позиціях. У своїх працях обґрунтував основні теоретичні засади українського націоналізму. В 1909–1914 рр. – директор Товариства взаємного кредиту. У 1914 р. мобілізований до лав російської армії. Підпоручник Київського окружного військового суду. У березні 1917 р. став організатором Українського військового клубу ім. П. Полуботка, що обстоював потребу творення українських національних збройних сил. Член Центральної Ради. У травні – червні того ж року – член Українського генерального військового комітету. З липня – на Румунському фронті. Наприкінці 1917 р. повернувся до України. За гетьманату П. Скоропадського й Директорії УНР активної участі у громадсько-політичному житті країни не брав. Наприкінці 1919 р. перехав до Новоросійська. На початку 1920-х рр. замешкав на Кубані, де працював в органах народної освіти РСФРР. Навесні 1924 р. повернувся до Києва. Покінчив життя самогубством (за деякими даними, убитий співробітниками ДПУ УСРР).
- 2 Селецький Федір (1885 – 1919) – український військовий діяч, сотник армії УНР. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. На початку Першої світової війни мобілізований до лав російської армії. Закінчив Олексіївське військове училище. Після Лютневої революції 1917 р. активний учасник українізації частин російської армії. Член Українського генерального військового комітету, представник УГВК
- 3 при штабі 34-го (1-го Українського) корпусу. Навесні 1918 р. – секретар військового міністерства УНР. З грудня 1918 р. – начальник загальної управи військового міністерства УНР. У бою з більшовиками поблизу м. Остріг на Волині потрапив до ворожого полону й був страчений.
- 4 Олександр Пилькевич (1880–1922) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Закінчив Миколаївське інженерне училище, Миколаївську інженерну академію. Учасник Першої світової війни, полковник російської армії. На початку 1917 р. – командир 2-го авіаційного дивізіону. Учасник українського національного відродження 1917 р., начальник агітаційно-освітнього відділу Українського генерального військового комітету, представник УГВК при російському Головному штабі. Старшина для особливих доручень при Генеральному секретарстві військових справ УНР. За гетьманату 1918 р. – отаман для особливих доручень Міністерства військових справ. Навесні 1919 р. – начальник національно-політичної інспекції армії УНР. У червні того ж року деякий час командував чесько-українським полком. З червня – командувач Окремого корпусу кордонної охорони УНР. Наприкінці 1920 р. інтернований разом з українською армією в польських таборах, де й помер.
- 4 Віктор Павленко (1888–1932) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Народився на Кубані. Закінчив військове училище (1909 р.), військову авіашколу. Учасник Першої світової війни, підполковник російської авіації. У 1917 р. – начальник авіації і повітряної оборони ставки російського верховного головнокомандування. Делегат І Всеукраїнського військового з'їзду (травень 1917 р.), на якому був обраний до складу Українського генерально-го військового комітету. Представник УГВК при російській ставці. Підтримував зв'язки з Українською партією соціалітів-самостійників. Наприкінці року – командувач військами Київської військової округи.

- У 1918 – 1920 рр. – командувач повітряних військ армії УНР. Наприкінці 1920 р. інтернований у польських таборах. Влітку 1921 р. – командувач армії та військовий міністр УНР. У 1926 р. повернувся в УСРР. Згодом замешкав на Кубані, де, за деякими даними, працював сторожем у колгоспі. Помер під час Голодомору.
- 5 Лазар Каганович (1893 – 1991) – радянський партійний і державний діяч. Народився в с. Кабани на Київщині. З 1907 р. працював на взуттєвих підприємствах у Києві. З 1911 р. – член Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). У 1917 – 1918 рр. очолював гомельську організацію РСДРП (б). У 1918 – 1922 рр. перебував на більшовицькій партійній роботі в Росії й Туркестані. З 1922 р. – секретар ЦК РКП (б). У 1925 – 1928 рр. – генеральний секретар ЦК КП (б) У. На цій посаді намагався знищити будь-які прояви національного життя в Україні, переслідуючи навіть т.зв. націонал-комуністів. З 1928 р. – секретар ВКП (б). У 1935 – 1945 рр. очолював кілька наркоматів СРСР, з серпня 1938 р. – заступник голови Раднаркому СРСР. У 1947 р. деякий час був першим секретарем ЦК КП(б)У. Послідовний виконавець карально-репресивної політики Й.Сталіна в СРСР у 1930 – 1940-х рр. У 1950-х рр. – перший заступник голови Ради Міністрів СРСР. У 1957 р. – учасник невдалої спроби усунути від влади М.Хрущова, після якої був сам звільнений з усіх державних і партійних посад. Помер і похований у Москві.
- 6 Валерій Осінський (1852 – 1879) – визначний російський революціонер, учасник народницького руху. Народився в родині генерала. У 1871 – 1872 рр. навчався в Петербурзькому інституті шляхів. Працював у земських установах у Ростові-на-Дону. З 1875 р. – у революційному русі. Один із засновників революційної терористичної організації “Земля і воля”, з 1877 р. очолив Південний виконавчий комітет. Організатор низки терористичних актів. 1879 р. у Києві заарештований царською поліцією. Засуджений до смертної кари. Стражений у Києві.
- 7 Олександр Керенський (1881 – 1970) – російський державний і політичний діяч. За фахом адвокат, виступав під час політичних процесів у Росії на початку ХХ ст. Гостро критикував царський режим, виступав за його лібералізацію, а також за надання народам Російської імперії національно-територіальної автономії. Депутат IV Державної думи, голова фракції трудовиків. Учасник Лютневої революції 1917 р., член Тимчасового комітету Державної думи, заступник голови Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Увійшов до першого складу Тимчасового уряду Росії як міністр юстиції. Один з лідерів партії російських соціалістів-революціонерів. З травня 1917 р. – військовий і морський міністр у складі Тимчасового уряду. У липні того ж року обраний прем'єр-міністром Тимчасового уряду, а у вересні 1917 р. став ще й Верховним головнокомандувачем російської армії. Після більшовицького перевороту в Петрограді в листопаді 1917 р. спробував за допомогою військ ліквідувати переворот, проте невдало. З 1917 р. жив на еміграції у Франції, США. Займався громадсько-політичною діяльністю. Автор спогадів.
- 8 Петро Калнишевський (1690 – 1803) – український військовий діяч, останній кошовий отамана Запорізької Січі. Походив з козацько-старшинського роду Лубенського полку. В 1762, 1765 – 1775 рр. – кошовий отаман Запорізької Січі. Обстоював військові, економічні й адміністративно-територіальні права Запоріжжя від зазіхань московського уряду. У 1775 р. після зруйнування російськими військами Запорізької Січі заславний до Соловецького монастиря (суч. Архангельська обл., Росія). Утримувався в одиночній камері. У 1801 р. звільнений з наказу Олександра I. Помер і похований на Соловках.

**Вступне слово,
публікація й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА**

ПЕРШИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПІХОТНИЙ ПОЛК ім. ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ*

VIII

В полку почалась дуже інтенсивна робота. Командири впорядковували свої сотні, але відразу відчувся брак відповідних помічних сил. Командир сотні був одиноким старшиною на всю сотню, бо не було старшин на заступство та іншу допоміжну службу. Ще більше відчувався брак підстаршин; їх в усім полку назбиралось ледве 11, отже навіть менше, ніж старшин. Агітація з метою звербувати більшу кількість підстаршин з різних частин Саратовського гарнізону не мала успіху, бо ці підстаршини виявилися „благонадійними” і не хотіли переходити в український полк. А цей брак підстаршин треба було зліквідувати конечно, бо інакше заняття не могли б вестись нормально. Армія держиться на підстаршинах майже в рівній мірі, як на старшинах. Підстаршини постійно знаходяться в колі рядовиків і мають незвичайно великий вплив на їх вишколення. Оскільки в нас підстаршинських кадрів не було, виникла потреба творити їх. Отже виділено в окрему команду всіх старших вояків, які були грамотними, мали за собою відповідний вишкіл, побували на фронті, отже посідали бойовий та життєвий досвід, мали здатність орієнтації, вміли обходитися з людьми і т. д. З ними ведено окремі інструкторські заняття і школено їх до підстаршинської служби. Це властиво була справжня підстаршинська школа, і вів її підпоручник Петъ. Але і сам командир полку капітан Войнаховський присвячував школі дуже багато уваги. Інші старшини і підстаршини мали обов'язок помагати. За пару тижнів дуже інтенсивного школення ми вже мали перший випуск підстаршин, яких, відповідно до їх здібностей, піднесено до тих чи інших підстаршинських ранг і приділено до сотень. Ця перша проба дала добре наслідки.

Наші розшуки за старшинами не дали бажаних наслідків. Правда, ми звербували двох підпоручників — Дрозденка і Станкевича, які стали в нас курінними командирами, але нікого більше звербувати не вдалося. В канцелярії начальника гарнізону ми переглянули старшинські списки і знайшли в них 47 старшин, які походили з України і носили українські прізвища. Але звербувати їх не пощастило. Це були переконані „малороси” і виразні „хахли”, і українськими справами вони не цікавились. Якщо не перейшли до нас такі свідомі старшини, як брати Осінські, то властиво не було чого дивуватись.

Отже ми мусили обмежитися тими старшинами і підстаршинами, які вже були в нас, і на них звалити всю відповідальну роботу організації та вишколу нашого полку.

* Закінчення. Початок див.: Військово-історичний альманах. — 2008. — Ч. 1 (16). — с. 93 — 122.

Роботи було дуже багато.

Щодня відбувалися систематичні військові заняття; крім цього, велась освітня робота. Читались лекції з історії України, щоби освідомити козаків про наше геройче минуле, про наші права й обов'язки. Нам хотілося зробити з козаків свідомих громадян України, які з зброєю в руках постояли б за своє. В цім напрямі багато робили наші старшини, з підстаршин – Мурас і Петъко, а з рядовиків – Кривоколінський, Васильченко, Крохмалюк і Сметана. Мені доводилось виступати з доповідями про українські справи в Австрії, про легіон Українських січових стрільців тощо. Доводилось обмежуватись найважливішим, пригадувати потрібні дані з пам'яті і доповнювати їх матеріалом з тих книжок, які можна було добути в самому Саратові. Дещо спровадили ми з Києва, але ці посилки приходили з запізненням, і тому не завжди ставали нам у пригоді.

Для анальфабетів зорганізовано спеціальні курси грамоти, які велись вечорами, вже після закінчення щоденних військових занять. На курсах учили декотрі старшини та інтелігентніші рядовики. Організовано полкову читальню і бібліотеку, ішла підготовка до створення аматорського гуртка, хору і полкової оркестри.

Треба було організувати санітарну обслугу полку, але в нас не було полкового лікаря, і такого ми не могли знайти по всіх частинах Саратовського гарнізону. Тому за цю роботу взявся наш фельдшер Крохмалюк. Непоказний з вигляду, але незвичайно працьовитий і послідовний, він щиро взявся за роботу і санітарну обслугу полку зорганізував добре. Він роздобув потрібні медикаменти й приладдя, добре влаштував кімнату для хворих, заснував санітарні курси і сам школив санітарів, сам навчав козаків, як належить радити собі у випадках поранення або якого-небудь іншого нещасливого випадку.

Справа полкового священика також справляла нам доволі клопотів. Командир полку настоював на тому, щоби ввести в полк священика, який заспокоював би релігійні потреби віруючих, був учителем моралі, помогав в усіх організаційних справах і стояв на сторожі етичних основ полісу. В засаді ніхто не опонував проти того, щоб ввести священика в полк, але ця справа відпала сама собою, бо в Саратові і в усій його окрузі ми не знайшли нашого священика, а священика-росіянина ми не хотіли. Тому цю справу довелося відкласти аж до нашого переїзду в Україну.

Але найбільше клопоту було з налагодженням канцелярії і діловодства, з військовою термінологією і командою. Не раз цілими годинами сперечались ми над яким-небудь терміном. Наприклад: одного разу ми ціле пополуднє дискутували над тим, як передати по-українському російський термін „делопроизводитель“. Петь пропонував назив „діловод“, Кияниця обстоював слово „діловодчик“, а я запропонував назив „справник“. Моя пропозиція відразу відпала через те, що термін „справник“ хтось

зможе ідентифікувати з російським терміном „исправник” (так звався офіцер царської поліції); отже цей термін буде непопулярний, від нього відгонитиме контрреволюцію. В процесі дальніої праці ми прийняли термін „діловод”, він закорінився добре.

У нас, українців, не було жадної військової літератури, жадних підручників впоряду, термінологічних словників. Ніхто цими справами не цікавився. Ми ніколи не думали про творення нашої національної армії, а тепер, коли настала можливість і потреба творити, ми не мали ні кадрів, ні відповідної літератури і підручників. Правда, в Галичині ми вже перед війною мали впоряд руханкових товариств „Сокіл” і „Січ”, появився був український військовий впоряд для піхотинців, творили свою термінологію Українські січові стрільці. Але це все було для нашого полку недоступне. Нам довелося творити все наново, від самого початку. При штабі полку створено термінологічну комісію, яку очолив командир полку; в комісії працювали такі особи: Петъ, Кияница, Карлин, Ільїн, Мурас, Кривоколінський, Крохмалюк і я. Ми запаслися різними російськими військовими виданнями, підручниками і термінологічними словниками, студіювали цей матеріал і кували своє. Ільїн і Кривоколінський працювали над термінологією канцелярійного діловодства, Карлин і Мурас мали до діла з термінологією інтендантури, Крохмалюк — санітарії, а Войнаховський, Петъ, Кияница і я працювали над впорядом, муштровою, командою і дбали про цілість роботи комісії. Це була тяжка, мозольна праця, яка забирала весь час, вільний від військових занять. Ми працювали переважно вечорами, не раз до пізньої ночі, доводилося працювати в неділі і свята. Мені в цій роботі дуже допомагало мое знання впоряду організацій „Сокіл” і „Січ”, хоч і не все з тих впорядів було придатне до нашого вжитку. Деякі терміни впорядів, прийнятих у Галичині, були тут незрозумілими і викликали сміху. Так було, наприклад з словом „позір”. Воно мало заступити російську команду „смирно”. Але коли Кияница вперше у своїй сотні скомандував: „Позір!” — вся сотня вибухла сміхом. Вояки подумали, що він жартує або п'яний і замість „смирно” [вживав] слова „позор” (російське „позор” по-нашому „ганьба”). Інші зрозуміли це слово як „пузир”. З місця довелося „позір” відкинути і застутити його словом „струнко”. Воно прийнялось відразу. Так було і в багатьох інших випадках. Систематично і впертою роботою ми подолали найзначніші труднощі: урядування в полку велося в українській мові, ввійшла в життя і українська команда.

Натомість почались інші клопоти.

Люди прибували постійно, але це був сирий матеріал. В більшості були це молоді хлопці з останніх призовів. Але зголосувались і поважні віком дядьки. Між ними було багато дезертирів з різних військових частин. Ці дезертири вже довший час крутились поза своїми частинами, а тепер заду-

мали улаштуватись у нас, добути для себе найконечніші документи, разом з нами переїхати в Україну, а там уже пуститися своїми шляхами. Одного разу прийшов до нас такий хитрун і спитав:

- Скажіте, пожалуйста, здесь Україна?
- Ні, тут штаб українського полку.
- Вот, вот! Он как раз мне и нужен.
- А чого ви хотите?
- Хочу приписаться к вашему українському полку.
- Чому ж ви захотіли в наш полк?
- А потому, что я сам українець.
- Якщо ви українець, то чому ви говорите по-московськи?
- Как так? Разве я говорю по-московски? Да я никогда не был в Москве.

Нет, господа. Вы решительно ошибаетесь. Я говорю не по-московски, а по-солдатски, по казенному.

Ми продовжуюмо розмову з тим хитруном і довідуємося, що він походить з села Ситняки Київської губернії, був мобілізований в перші дні війни, побував на різних фронтах, дістав поранення, а тепер вийшов із шпиталю і хотів би дістатись в Україну. Жадних документів він не має, бо його, мовляв, обікрали. Ми відразу побачили, що маємо до діла з „долгосрочним дезертиром“; але стало жаль нашої, української людини, тому прийняли його. Він зрадів і відразу заговорив до нас українською мовою.

Минуло кілька днів, і він знову з'явився в канцелярії, просячи виставити йому документи і звільнити з служби в нашему полку. Ми здивовано запитали, чому він хоче йти від нас.

- А потому, что я думал, что украинець, а я совсем не украинець.
- А кто же вы такой?
- Поляк.
- А хіба в Ситняках живуть поляки?
- Конечно, живут, есть разные.
- Якою же мовою говорите вы в себе дома?
- Конечно, по-польски.
- А ну заговорите до нас по-польськи!

Дядько подивився на нас звисока, іронічно всміхнувся і спитав:

- Да разве вы понимаете польский язык?

Я втрутився в розмову і заговорив до дядька польською мовою. Він широко розкрив свої очі, роззявив рот і нічого вже більше не сказав. Повернувшись до дверей і вийшов. Тільки й бачили ми його...

Іншого разу до нас зголосився доброволець, який назвав себе дезертиром з Царинську і виразно зазначив, що він українець; здезертував тільки тому, щоби служити в українському полку. Української мови він не знав, говорив по-російському з виразним акцентом. На питання, в якому полку він служив і хто був його командиром, не міг дати ясної відповіді. Назвав 58-й

піхотинний запасний полк, але ми знали, що такого полку в Царинському не було, бо 58-й полк стояв залогою в Рязані. На питання, як він називається, відповів, що в нього „фамилія настояща українська – Шевченко”.

Цей „доброволець” відразу видався нам дуже підозрілим і ми не прийняли його. Але через кілька днів він прийшов знову, в дещо зміненому вигляді. Був одягнений в цілком нову військову одежду, підстрижений і підголений. Цим разом він уже мав документи на ім'я Юрія Сенкевича, родом з Кам'янця-Подільського, 25 років, унтер-офіцера 28-го Дніпровського піхотного полку. Це маскування нічого йому не помогло, бо ми впізнали його і відправили з нічим. Минуло ще кілька днів, і він знову прийшов до нас, але цим разом в асистті військової жандармерії...

Його спіймали в місті на якомусь насильстві і грабунку; при ньому знайшли документи козака 5-ї сотні нашого полку Костя Карнауха, тому привели його до нас для конfrontації. Під час конfrontації виявилося, що цей тип, коли ми його вирядили вдруге, почав шукати знайомства з козаками нашого полку. Так запізнався він з козаком нашого полку Костею Карнаухом, сприятелювався з ним, почав бувати в нього і при найближчій нагоді вкраїв його документи. У зв'язку з цим почались клопоти і для Костя Карнауха, бо і його почали кликати на слідство, а командрант сотні, хорунжий Палюка, дорікав йому, що він дружить з різними пройдисвітами і цим наводить неславу на сотню і весь полк. Бідний Костик так пройнявся цією справою, що не відержив і покінчив самоубіством. Одного ранку його знайшли повішеним на дереві недалеко від бараків нашого полку. Ми поховали цього милого, але наївного і необережного хлопця; всі дуже жаліли його. Після цього випадку ми стали ще обережнішими в прийманні кандидатів до нашого полку.

Відтак виникли нові труднощі.

Наши харчові запаси кінчилися, а нових приділів не було. Інтендантура мовчала, була глухою на всі наші вимоги і інтервенції. Внаслідок зменшення харчових порцій настрій серед козаків падав. Декотрі, слабші духом, не відержали цієї проби і покинули нас, пішли до своїх старих полків. Там з них сміялись, але знову включали у свої ряди і давали належні приділи. Пішли розмови про те, що наш полк голодує і внаслідок цього розлазиться. Дальший приплив добровольців припинився через це зовсім. Вже ж таки в сотнях було пересічно по 300 козаків, і полк нараховував понад 3 000 завзятців, готових відкинути найгірші невигоди, аби тільки вирватися звідси і виїхати в Україну. Але в цій прикрій ситуації нам прийшла поміч, якої ми навіть уявити собі не могли.

В саратовській округі і в інших надволзьких околицях жило багато переселенців з України. Це були наші селяни, які внаслідок безземелля виїхали з України, шукаючи нової землі на слабо заселених просторах Російської імперії. Знайшли вони цю землю над Волгою і тут створили

свої селища. Між цими переселенцями було багато таких, що їх царська адміністрація виселила примусово. Тут вони зорганізували своє господарства і вкладали в них незвичайно багато труду; але труд оплачував себе, і матеріально вони стояли добре. А проте їх гнибила туга за рідною землею, за Україною. Між цими нашими надволжькими переселенцями пішли чутки, що в Саратові створився полк, в якому служать самі українці, але що російська влада дуже дошкуляє їм і не дає приділів. Внаслідок цього полк голодує; проте держиться твердо, стойть на своїм і не піддається ворожим провокаціям. І ці наші добрі люди, ці наші надволжькі переселенці, порадились між собою і рішили ввійти в контакт з нами, прийти до нас з матеріальною допомогою. Вони зібрали між собою продукти, зібрали дешо грошей, запрягли своїх коней і кількома возами приїхали до нас у гості.

Це був дуже зворушливий момент. Гості зголосилися в штабі полку, привіталися з нами і плакали з радості, що побачили своє рідне військо. Оглядали все, тішилися всім, питали про події і вістки з Києва. Просили дати їм українських газет і книжок. Ми зібрали між собою, що могли, і дали їм, а вони почали зносити з своїх возів хліб, сухарі, м'ясо, масло, яйця, муку, крупи, різну городину та овочі. Крім цього, вручили нам 3000 рублів готівки. Погостювали в нас до пізньої ночі, попрощались і поїхали до своїх сіл. А через кілька днів з'явились на возах нові гості з новими дарунками. Декотрі приїхали з своїми жінками і дітьми, щоб і вони побачили своє рідне військо. А двоє батьків привезли з собою двох своїх синів. Батьки чекали на призов синів до війська і хотіли, щоб вони зосталися в нашему полку і спільно з нами боролись за Україну. Гості просили: „А коли вже визволите Україну та прогенете всю кацапню, тоді не забудьте і про нас і заберіть звідси”.

Але ці гостини і радісні зустрічі довелося припинити. Одного разу, коли наші гості верталися додому, за містом наскочила на них banda з цивільних росіян і солдатів. Вони почали бити наших поселенців; вони ледве оборонились і втекли. Коли наш полк дізнався про цей дикий напад, знялось велике обурення. Козаки були готові енергійно розправитися з погромниками; але ми не змогли їх вислідити і виловити. Зрештою полкове начальство не могло допустити до жодної відплатної акції, бо це викликало б прикрі наслідки і могло б спричинитись до ліквідації полку. Тому ми порадили нашим переселенцям, щоб вони перестали їздити до нас організованими гуртами, щоби приходили індивідуально, щоби присилали своїх зв'язкових за інформаціями, за газетами і літературою. Так і було зроблено. Контакт між нами не переривався і цілком добре функціонував аж до нашого переїзду на фронт. Восени, вже коли ми були на фронті, до нас дійшли вістки про дальші погроми наших переселенців у Саратовщині; ці погроми переводили росіяни з своєю солдатнею.

З початком липня 1917 р. большевики вчинили у Петрограді збройний заколот, щоби повалити Тимчасовий уряд і всю владу перебрати до своїх рук. Відгомін цієї диверсії докотився аж до Саратова. Місцевий „совет рабочих и солдатских депутатов” був під впливом большевиків, а його пресовий орган п[ід] н[азвою] „Соціал-демократ” недвозначно закликав до повалення „буржуазного” уряду, що його почав очолювати саратовський адвокат Керенський, і до передачі всієї влади „советам”. Саратовський гарнізон був заальармований вісткою, що місцеві большевики готують збройне повстання. Було заряджене строге поготівля всіх військових частин санітарського гарнізону. Наш полк теж перебував у гострому поготівлі, хоч ми і не мали повного озброєння. Ми вислали наших зв'язкових до начальника гарнізону з заявою, що стоймо до його диспозиції. Пізніше виявилося, що інші частини таких зв'язкових не висилали, бо вони вже вагались і щораз більше схилялися до большевиків. На щастя, обійшлося без збройного виступу, бо прийшли вістки, що виступ петроградських большевиків здавлено. Тому і саратовські большевики не зважились на диверсію. Вони обмежилися скликанням великого мітингу, який відбувся на площі перед будинком, де примістився Київський університет, що в час війни евакуювався до Саратова. На цьому вічі виступав Каганович з своїми поплентачами; виступали також інші промовці, переважно солдати. Від нас виступив Кияниця, який виголосив гарну промову про значення революції і про перебудову Російської імперії; він осудив виступи большевиків, а їх політику назвав контрреволюційною. Вихопився промовляти якийсь солдат з 4-го запасного кулеметного полку, але його виступ мав фатальні наслідки. Солдат, певний себе, став на трибуні, оглянувся кругом, поправив свій вус. Першим його словом було головне звернення: „Товаріші!” Він урвав мову, знов оглянувся кругом і друге слово „полемьотчики” крикнув так голосно, що це в нього вийшло ніби якась команда. Дехто так і зрозумів, що це є команда, наказ, щоб кулеметники відкрили вогонь... Піднявся зойк жінок, почалося сум'яття, втеча. Під час паніки задавлено на смерть сімох жінок і чотирьох мужчин, кількасот покалічено, а ще більше потовчено.

Так трагічно закінчився цей большевицький мітинг. Він дуже насторожив урядові чинники і начальників військових частин, бо було ясно видно, яка велика небезпека криється в них під боком. Військові частини большевичились на очах. Лише наш полк тримався добре і був вільним від большевицької зарази. Начальник гарнізону бачив нашу поставу і рішив докласти всіх старань, щоб нас організаційно оформити, поставити на висоту бойових завдань і зробити з нас свою надійну опору. Також інші начальники змінили своє ставлення до нас і почали нас підтримувати майже в усіх справах. Інтендатура почала респектувати наші вимоги і вже

давала нам харчові та інші приділи; врешті ми отримали і грошові суми, які здебільшого пішли на покриття наших довгів, на виплату платні старшинам, підстаршинам і козакам. Тут я повинен спеціально підкреслити, що в час найбільшої кризи, коли наші харчові запаси скінчилися і в полковій касі не було жадних грошей, наші старшини всю свою вільну готівку, всі свої заощадження віддали до диспозиції полку.

За порадою начальника гарнізону генерал-майора Зайця ми вислали наших делегатів до командувача Казанської військової округи, щоб добитись від нього оформлення і затвердження нашого полку. Делегатами були Петь і Кияниця.

Командувачем Казанської військової округи був ген[ерал] Сандецький⁹. Про нього говорили, що він українець і прихильно ставиться до українського визвольного руху. Він негайно прийняв наших делегатів, уважно вислухав, але безрадно розвів руками і заявив, що в нашій справі нічого зробити не може. „Про формування українських частин, — сказав він, — досі немає жодного рішення центрального уряду („Временного правительства“). Якби таке рішення було, воно було б передане військовому міністерству, а військовий міністр дав би відповідне розпорядження в справі його виконання. Поки цих зasadничих рішень немає, так довго нічого не порадять ні командувачі військових округ, ні інші військові начальники. Правда, командувачі армій, генерали Гутор¹⁰ і Корнілов¹¹, висловили своє побажання про творення українських військових частин, але це їхне побажання ще не є законом, який зобов'язував би всіх. Треба, щоб наші військовики наполягали і вимагали від „Временного правительства“ проголошення закону про творення українського війська, а військове міністерство видало б тоді в цій справі відповідні розпорядження, інструкції і т. д. Поки цього немає, справа ніяк не рушить з місця. Тому, — закінчив генерал, — делегації треба поїхати до Петрограда і безпосередньо інтервенювати у військового міністра в справі організаційного оформлення і затвердження полку. Навіть якби ми цієї справи на місці не полагодили, вона була б зрушена з мертвої точки, актуалізована і її остаточне вирішення було б цим прискорене”.

Але наша делегація не могла рішитись на поїздку до Петрограда і на безпосередню інтервенцію у військового міністра, бо на це вона не мала жодного доручення від командування нашого полку. Тому вона вернулася назад, але привезла від командувача Казанської військової округи лист начальників гарнізону в Саратові, щоби він, беручи під увагу побажання командувачів армій генералів Гутора і Корнілова, допоміг в організації нашого полку, забезпечив його необхідним військовим майном і зброяєю, мав на увазі вишкіл нашого полку і допоміг йому в переїзді в Україну, в переїзді на фронт. Це було все, що осягнула наша делегація.

Під час дискусії над звітом делегації командир полку обстоював думку, щоб вислати делегатів до військового міністра в справі організаційного

оформлення і затвердження нашого полку. „Це мало б велике значення не лише для нас самих, а і для нашої загальної справи, — сказав Войнаховський, — бо прискорило б процес українізації та формування українських військових частин”. Однак більшість відкинула цю думку, бо вважала, що така поїздка до Петрограда буде лише зайвою витратою грошей і часу. Говорилося про те, що фактичний диктатор Росії Керенський тепер товчиться на фронті по частинах і „уговариває” армію, а без нього таких справ не полагодять. Військовим міністерством керує ген[ерал] Верховський¹², який схиляється до анархістів; отже це людина несерьозна і в наших справах вона нічим не поможе. Тому нам треба махнути рукою на Петроград і Москву. Але нам треба звернутись до Києва, до Центральної Ради, щоб там засягнути певних директив і вказівок, як нам бути далі і що робити, щоб наш полк був легалізований і переведений в Україну. З такою пропозицією всі погодились, і вже другого дня наші делегати виїхали до Києва. На делегатів обрано було Кияницю і Кривоколінського.

Але і ця наша делегація не добилась нічого. До Києва вона прибула в дуже гарячу пору, і ніхто не мав часу на конкретні розмови з нашими делегатами.

З фронту приходили вістки про самі невдачі. Довго підготовлювана оfenзива російської армії на Південно-Західному фронті, яка з такою бравурою почалася в половині червня 1917 р. і в кількох місцях прорвала австрійський фронт, кінець кінцем заламалась. Нічого не помогли поїздки Керенського по різних фронтових частинах, його мітинги і переконування: російська армія розвалювалась на очах. Цілі полки і дивізії відмовлялись від дальнього наступу, кидали зброю і панічно втікали. Австрійська армія перейшла до контраступу, який успішно розвивався, бо з боку російської армії вже не було жодної контракції, спротиву. Була загроза, що австрійські і німецькі війська почнуть наступати на Київ; постав неспокій. Непевність ситуації була велика, і це дуже відбилось на настроях у Києві.

В той же час творився Генеральний Секретаріат, перший уряд України, була проголошена декларація нашого уряду; після неї проголошено II Універсал Центральної Ради. Отже всі мали безмір клопотів і роботи, і не було часу на довгі розмови з нашими делегатами. Генеральний секретар військових справ Симон Петлюра заявив нашим делегатам, що в даний момент ведуться серйозні розмови з Тимчасовим урядом і що в усіх справах, мабуть, буде осягнене повне порозуміння. У зв'язку з цим буде полагоджена і справа формування українських військових частин. „Тому,— сказав С. Петлюра, — делегації треба вертатись до Саратова, а полкові продовжувати свою роботу і ждати на інструкції Секретаріату військових справ, які будуть незабаром дані для всіх українських військових частин”.

З цим наша делегація приїхала назад. Кияниця привіз з собою свою дружину, що жила і працювала вчителькою в околицях Києва, а Кривоколінсь-

кий приїхав, обладований книжками і найновішими українськими публікаціями. Деякі мальконтенти закинули делегатам, що вони, мовляв, витратили два тижні часу, але для справи полку не зробили нічого. На зібранні в штабі полку під час звіту делегатів вперше виявила себе наша опозиція...

Ми були так зайняті справами організації полку, школенням та освідомленням козаків, що зовсім не звертали уваги на деяких наших мальконтентів, особливо на поручника Карлина і хорунжого Борковського.

Амбіція Карлина була подраторвана тим, що на командира полку обрали не його, а Войнаховського. Тому він критикував кожне зарядження командира полку, поза очі очорнював його, інтригував і пліткував. Також і Борковський мав якісь жалі до Войнаховського, бо ще до переходу в наш полк обидва вони служили в 4-м запаснім кулеметнім полку, а Борковський був під командним Войнаховського. Звідтіля і тягнулись між ними якісь непорозуміння. А до Кияниці амбітний і загонистий Борковський мав жаль через те, що на одному зібранні в полковому штабі, коли обговорювались праця і стан сотень, Кияниця звернув увагу на те, що Борковський дуже занедбав свою сотню і вона має велике недомагання в організаційній та вишкільній роботі. Борковський дуже гостро зареагував тоді на закид Кияниці. А тепер він накинувся на нього: мовляв, Кияниця не вив'язався з свого завдання. Замість пильнувати справ полку він пильнував своїх особистих справ, замість привезти якесь конкретне рішення в нашій справі він привіз „свою бабу”.

На цей несмачний виступ Борковського з місця зареагував командир полку, звернувши його увагу на те, що він, як старшина, повинен мати більше такту щодо свого товариша по службі та його дружини. „Тому Борковський, — сказав наш командир, — мусить перепросити Кияницю і його дружину, а тим часом до полагодження цієї справи Борковський виключається з організаційних зіборань у штабі полку”.

Засідання було перерване і відкладене до вечора наступного дня.

Справу треба було вяснити і ліквідувати причину всіх непорозумінь. Ми в тісному гурті обмірковували становище і рішили поговорити з Карліним і Борковським, щоб спонукати їх відкликати всі безпідставні закиди та припинити інтриги. А якби вони на це не пішли, ми мали покликати їх на товариський суд і в крайнім разі виключити їх з нашого полку.

Справу з Борковським взявся полагодити Петъ, а мені доручено поговорити з моїм сусідом по бараку — Карліним.

Поручник Карлін мав 47 років. Це був професійний вояк. Він не мав навіть середньої освіти, тому в своїй кар'єрі далеко не посунувся. Як підстаршина піхоти, він брав участь в Японській війні, був відзначений за хоробрість і після війни залишився на військовій службі. Трохи працював над собою, бо врешті дослужився ранги прaporщика, а в час війни добув рангу поручника. Але далі не пішов, хоч амбіції мав дуже великі. Був

одружений з полькою, на багато років молодшою від нього. Вона мала свою амбіцію і не хотіла засиджуватись на становищі пані поручникової. Завжди повторяла, що її мужеві діється велика кривда, бо інакше він уже давно став би полковником. Його завжди поминають при піднесенні до вищих ранг. Так, мовляв, було, в царській армії, так воно і тепер, в армії українській. Тому вона вважає, що муж повинен покинути наш полк і перейти в польський корпус генерала Довбор-Мусницького¹³, де він напевно стане командиром полку. Але Карлин не спішився переходити в польський корпус, тримався нашого полку і свої службові обов'язки виконував добре. Він був родом з Волині, по-українському говорив добре, вважав себе українцем. Його дружина української мови не знала, говорила по-російському; своєї рідної польської мови вживала рідко, бо не мала відповідної нагоди. Зраділа, коли дізналася, що я походжу з Галичини, знаю польську мову і можу дещо розказати про життя поляків в Австрії. Тільки через це я мав „фори” в домі п[анст]ва Карлінів; вони мене просили на чай, а при цій нагоді я оповідав про відносини в Австрії: пані Карлінова цікавилась життям поляків, а її мужа цікавили справи галицьких українців. Тепер довелось мені говорити про справи нашого полку і делікатно впливати на п[анст]во Карлінів, щоб вони змінили своє ставлення до Войнаховського, не займались інтригами і не шкодили нашій загальній роботі. Я говорив, що, на моє переконання, Войнаховський ставиться до Карліна добре, цінить його працю і радо здав би йому свій пост, якби на це була згода полку. Але Карлин не мав голосів при виборі полкового командира, тому тепер йому треба працювати, щоб ці голоси здобути. А здобути їх легко, бо на становищі начальника постачання він може постаратися про забезпечення полку так, що знайде загальне признання і симпатію. Тепер революція, поруч командного складу творяться військові комітети, ці комітети приходять дедалі до більшої сили і значення; отже в найближчому часі вони, напевно, рішатимуть про те, кому бути якимсь командиром чи начальником, а кому ні. Тому треба бути терпеливим, а поки що працювати і конкретною роботою доводити, хто з нас до чого надається.

Це моє переконування, мабуть, помогло, бо в дальшій роботі Карлин був цілком лояльним супроти Войнаховського, а критиканство і сплітки припинились. Зрештою ми готовилися до виїзду в Україну, отже все інше відпадало само собою.

Також і Петь переконав Борковського, все було вияснене і полагоджене з користю для всіх і для добра полку. Борковський був людиною інтелігентною, перед війною вчився в політехніці. Але він був нервовим, невитриманим, часами починав суперечки з своїми товаришами по службі, не раз заганявся задалеко і цим дуже шкодив собі. Він десь „згубився” в час нашого переїзду на фронт, і я вже більше його не бачив, і ніколи про нього не чув.

Я вже згадував про аферу одного такого „добровольця”, Юрія Сенкевича, і про напад на наших гостей – надвільських поселенців; а тепер до цього прилучились нові „подвиги” різних пройдисвітів, дезертирів і кримінальників. Якось спіймали на базарі одного нашого козака, який ограбував жидівку-перекупку. Це був Сергій Околотів, який недавно вступив до нас і був у запасній сотні. Його заарештували військова жандармерія і забрала з собою; але по кількох днях наші козаки побачили цього мародера на службі вже в 4-ї гарматній запасній бригаді, що займала бараки в сусідстві з нами. Якось наші козаки заманили цього грабіжника до себе, роздягли його, всипали йому порядну порцію нагаїв, а відтак перекинули його через огорожу нашого табору. Ще й заявили, що так вони поступатимуть з кожним, хто буде неславити наш полк.

Через пару днів якісь мародери напали на родину жида-годинникаря, побили його самого, ограбували дім, знасиливали жінку і двоє дочок (14 і 16 літ) і зникли в темряві ночі. По місту відразу пішли чутки, що це справа нашого полку. Почалося слідство. Військова прокуратура вислала своїх представників, які з'явилися у нас разом з жертвами цього дикого нападу. На збірку став весь полк, а пограбований і побитий жид, його жінка і дочки мали впізнавати напасників. Довго приглядались вони кожному козакові, але врешті ствердили, що не впізнають нікого, що тих напасників у нашему полку нема. Кілька днів пізніше знову трапився випадок грабунку і насильства, але цим разом одного з напасників підстрілили і зловили, а він виявив решту своїх спільників, і вся зграя опинилася під замком. В час слідства виявилось, що це була добре зорганізована мандрівна зграя дезертирів, яка гуляла по надвільських селах і містах, займалася грабунками і насильствами. Ясно, що в цій зграї не було нікого з козаків нашого полку; але плітки ширено далі і очорнювало наш полк, бо такі провокації були потрібні нашим ворогам.

Коли безпосередня загроза большевицького збройного повстання в Саратові минула, то і саратовське начальство відразу змінило тон і своє ставлення до нас, бо, мовляв, ми ще не добились легалізації полку і тому не можемо вимагати дальших приділів: на це у нас немає „никакого законного основання”.

„Совет робочих и солдатских депутатов” був проти нас, наших взаємин ніяк не вдалося нормалізувати, отже звідтіля сипалися на нас різні напасті і обмова.

По місту почали кружляти поголоски про те, що в Саратов має прийти п’ять козацьких полків, щоб завести лад і порядок. Вони, говорилося, мають „заопікуватись” большевиками та їх прихильниками, а разом з тим розбройти та розігнати наш полк, бо нібито наш полк є гніздом большевицької загрози. Отже небезпека множилася, проти нас виступали і

большевики, і чорносотенці, бо для одних ми були контрреволюціонерами, а для других – большевиками...

Наш полк був уже добре вишколений і міг би вступити в бойову акцію, міг би оборонити себе від всяких нападів, але нам бракувало зброї. Ми мали трохи рушниць і набоїв, але цього було так мало, що ледве вистачало для несення охоронної служби та навчання. Наши козаки якось ухитрялися і раз у раз приносили звідкілясь зброю і набої; але цього було замало, щоб належно озброїти весь наш полк, який уже переступив цифру 5 000 осіб. Отже перед нами стояло важливe завдання добре озбрoїтись і вирватися з Саратова в Україну. А щоб не зрадити своїх справжніх намірів, щоб не викрити своїх планів, ми почали домагатись, щоб наш полк відправили на фронт. Всюди і при кожній нагоді ми голосно підкреслювали одно і те саме:

– Там німці і австрійці ламають фронт, починають наступ вглиб України, а тут ми сидимо бездіяльно і тратимо дорогий час. Відправляйте нас на фронт, ми хочемо йти в бій проти німців і австрійців, ми хочемо рятувати здобутки нашої революції.

Під цими кличами ми влаштували маніфестаційний похід через місто.

Маніфестацію очолив командир полку Войнаховський. Він ішав на коні, за ним – начальник штабу Петь і ад'ютант Пироженко, далі – кінні ординарці. Войнаховський мав своїх власних двох коней, решта була позичена в кулеметнім полку, в якому він служив раніше і з яким зберіг добре взаємини. З 92-го запасного піхотного полку була позичена оркестра, яка йшла на чолі колони і грава марші. За оркестрою – сотні під проводом своїх командирів. Козаки, чисто одягнені, мали добрий вигляд, цілість робила імпозантне враження. Люди зупинялися, приглядалися нашому походові і дивувалися, звідкіля це військо, де виросла ця молода і свіжа сила, куди вона прямує, чого хоче? В очах одних було помітне здивування, в очах других – зацікавлення, а в інших – укрита злоба, ненависть. Цих останніх було найбільше...

Ми зупинилися перед будинком начальника гарнізону. Командир полку разом з начальником штабу і ад'ютантом зголосився в начальника гарнізону і звітував йому про стан полку: організація його закінчена, полк готовий до вимаршу на фронт. Начальник гарнізону схвалив наш намір, обіцяв свою допомогу і запевнив, що докладе всіх старань, щоб уже в найближчий час ми могли вийхати з Саратова. Потім вийшов на балкон і звідтіля привітав наш полк, салютуючи нашему прапорові. Оркестра загralа бойовий марш і полк пропдефілював перед начальником гарнізону.

Цей наш виступ викликав велике враження і багато різних розмов. Наши противники були збентежені нашим наставленням, нашим виглядом і бадьорістю. Большевики були раді, що ми рвемось на фронт, бо в поставі нашого полку бачили загрозу для своєї акції в Саратові. Російські чорносотенці також раді були позбутись нас. I ми теж були раді вирватися звідси.

Коли після маніфестації пішла чутка про те, що наш полк в найближчий час рушить в Україну, до нас почали масово зголошуватись нові „добровольці”, які хотіли вступити в наші ряди і „вместе ехать на Україну”. Ale mi ne priйняли nіkого, bo виходили з заложення, що українці- вояки вже мали доволі часу, щоб перейти до нас; a rізних kon’юнктуристів mi не потребували.

У зв’язку з нашою підготовою до виїзду на фронт mi отримали нові мундири, білизну, взуття, а також відповідний запас харчів і грошевих сум. Ale зброй нам не видали, bo її в Саратові не ставало. Поповнення з саратовських частин відходили без зброй, i їх озброювано щойно на фронті. В полку назбиралося всього 527 рушниць і трохи набоїв, старшини мали свої шаблі і револьвери; іншої зброй в нас не було. Ale i наявну зброю хотіли нам забрати, бо, мовляв, вона потрібна для Саратовського гарнізону, а mi на фронті отримаємо нову зброю i все інше. Mi рішуче цьому спротивились, кажучи, що зброя потрібна нам для несення служби i охорони нашого майна. „Кругом ситуація непевна, – говорили mi, – на нас чигають різні несподіванки, тому mi мусимо мати цю зброю i нікому її не віддамо”. I лише завдяки посередництву команданта гарнізону mi свою зброю зберегли i виїхали на фронт частинно озброєні.

Все дальнє пішло прискореним темпом. Начальник гарнізону в усіх справах ішов нам на руку i дуже дбав про те, щоб mi мали змогу відповідно підготовитись i виїхати з Саратова в порядку. A раз mi їхали на фронт, уже ніхто не наслівся чинити нам якісь більші труднощі у підготові до від’їзду.

2 серпня 1917 р. відбулось посвячення нашого прапора, що над ним багато потрудилася, дуже гарно його спорядивши, panі Ольга Кияница, дружина командира 4-ї сотні, хор[унжого] Кияниці. Прапор був малиновий, обшитий золотом, стяжки – блакитно-жовті. На лицьовій стороні красувався портрет патрона нашого полку – гетьмана Івана Мазепи, а нар другій стороні був вишитий золотими буквами напис: „Козацький піхотний полк ім. Гетьмана Івана Мазепи”. Слово „перший” mi поминули, bo ще не знали, який номер отримаємо в порядковому числі новостворених українських полків. Посвячення виконав священик 94-го піхотного запасного полку, з походження білорус, який прихильно ставився до нашої національної справи, при цій нагоді він виголосив гарну промову. Після посвячення весь полк присягнув на вірність нашему прапорові, на вірність Україні. Ще говорив командир полку, закликаючи йти слідами нашого великого патрона гетьмана Мазепи, виконати його заповіт i здобути Україні волю. Ад’ютант полку хор[унжий] Пироженко відчитав святочний наказ по полку.

В першому пункті наказу говорилося, що полк має виступити на фронт, щоби боронити здобутки української революції, забезпечити граници України i здобути Україні соборність i державну незалежність.

В другому пункті наказу підкresлювалося, що від цього дня наш полк переходить на похідне становище, а 3 серпня 1917 р. від'їздить на Україну і надходить у розпорядимість командувача Південно-Західним фронтом.

В третьому пункті була оголошена нова номінація наших підстаршин. Номінація не минула і мене, я був іменований бунчужним. Бунчужними іменовано також Кривоколінського і Крохмалюка, а десятниками стали Васильченко, Боднаренко, Маздегон і Сметана. Дальша номінація стосувалась курсантів нашої підстаршинської школи.

Після цих урочистостей відбувся обід, а опісля всі, що не мали служби, дістали вільне і могли полагоджувати свої приватні справи, іти до міста і прощатися з своїми знайомими.

Вночі приготовано вагони, зранку вантажились наші постачальня і канцелярія, а по обіді – решта полку. Бараки і все урядження ми оставили в найкращому порядку.

Коли ми прибули на залізничну станцію і почали займати наші вагони, показалося, що майже в усіх вагонах уже примістились „добровольці”, яких ми не хотіли прийняти в полк і які все ж не покинули наміру разом з нами „поехать на Украину”. Довелося цих непрошених гостей викидати з вагонів, щоби звільнити місця для своїх. Рівночасно треба було стежити за тим, щоб настирливі „гости” чого-небудь не вкрали і щоб під час самої їзди інші не чіплялись до нашого транспорту. Цю службу і цей обов’язок ми доручили нашим підстаршинам і дежурним по вагонах, а командири сотень і старшини мали стежити за порядком.

В день від'їду з Саратова склад нашого полку виглядав так: старшин – 16, військових урядників – 1, підстаршин – 115, козаків – 5 417, всіх разом – 5549 осіб.

На станцію проводжати нас вийшов і начальник гарнізону ген[ерал] Заяць разом з своїм ад’ютантом і ще кількома старшинами: були також деякі старшини з різних частин Саратовського гарнізону. Прощалася з нами і делегація наших надволжъкіх переселенців, прощалася взагалі багато інших людей. Був і священик з 94-го піхотного запасного полку, той самий, що святів наш прапор: тепер він поблагословив нас на дальші труди і змагання. Грали дві військові оркестри – 92-го і 94-го полків.

Начальник станції подав сигнал до від'їзу, паровоз подав гудок, обидві оркестри гримнули новим бойовим маршем. У відповідь на це з наших вагонів понеслося гучне „Слава Україні!”. Поїзд рушив. Саратов віддалявся, потім щез з поля зору. Ми прямували на Україну.

XI

Харківська українська громада довідалась від залізничників про переїзд повз місто нашого полку і зробила нам милу несподіванку. Ледве наш транспорт спинився на головній залізничній станції Харкова, а вже

військова оркестра грала на нашу честь запорізький марш. Зібрана публіка привітала нас голосними вигуками „Козацькому полкові імені Гетьмана Мазепи – слава!” Після цього пішли привітальні промови представників Харкова і наші відповіді. Вітали нас свої люди, вітала нас молодь, вітали дівчата, обдарували нас квітами і ласкавими усмішками.

Таке саме радісне прийняття пережили ми і в Полтаві. Тут делегація нашого полку склала вінок перед пам'ятником Івана Котляревського, віддавши поклін основоположникові нової української літературної мови, що закликав:

Де общеє добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять.

За Полтавою ми затрималися, щоби побачити Шведську могилу і ті місця, де в липні 1709 року відігралась наша велика історична драма, яка закінчилася упадком козацької держави. Тут командир нашого полку виголосив гарну промову і нагадав нам, що ми стоїмо на бойовиці нашого славного патрона. „Його дух витає над нами, – говорив Войнаховський, – благословляє наші ряди і кличе, щоби ми знову зв'язали ту нитку в золотій пряжі, яка в нашій історії прорвалась на полтавських полях вліті 1709 р. А ця нитка приведе до відродження української держави”.

Але нашу подорож украйнською землею – спочатку радісну і погідну – стали затемнювати нові інциденти.

Уже від Харкова командири сотень почали зголошувати в штаб полку, що багато козаків „губиться” по дорозі. Зникло кілька підстаршин, не стало і двох старшин – хорунжого Борковського і хорунжого Максименка. Спершу ми думали, що вони відстали від транспорту і в дальшій дорозі догонять нас, але минали дні, а відсталі не верталися. Врешті довелося ствердити, що це „гублення” набирає характеру масової дезерції...

З Полтави наш транспорт рушив у напрямі Києва, але несподівано був затриманий на станції Ромодан. Ми спочатку не знали причини цього затримання. Потім прийшли до нас вістки, що російські кирасири і донські козаки обстріляли ешелони bogданівців, що відходили на фронт. Внаслідок обстрілу було вбито 16 і поранено 30 bogданівців. Це викликало серед українського загалу незвичайно велике обурення. По Києву почала кружляти чутка, що з Саратова на поміч полкові ім. Гетьмана Богдана Хмельницького іде полк ім. Гетьмана Івана Мазепи, який хоче розправитися з чорносотенними кирасирами і донськими козаками. Військове начальство, мабуть, вірило, що ми ідемо на поміч bogданівцям, а тому видало наказ, щоб нашого транспорту до Києва не пускати і поки що задержати на ст. Ромодан. А вслід за цим прийшов наказ, щоби наш полк скерувати на Кременчук, а звідти – в розпорядимість командувача Південно-Західним фронтом. Якщо наш полк не виконає цього наказу і намагатиметься прорватись на Київ, він буде роззброєний донськими козаками...

Ситуація ставала загрозливою. Ми зібралися в штабовому вагоні, щоб обміркувати стан речей і знайти якийсь вихід. Ми застягли в дорозі, були відірвані від усіх центрів і зв'язків, були наражені на різні провокації та несподіванки. Найгірше було те, що ми тепер не знали, кому фактично підлягаємо і чиї накази маємо виконувати. Ми пробували зв'язатися з Києвом, але телефонічні зв'язки помогли небагато, бо телефоном не можна обговорити основних справ. Для цього потрібен живий зв'язок. В результаті ми прийшли до висновку, що треба вислати до Києва делегацію, яка на місці вяснила б усі справи і добилась дозволу на прибууття нашого полку до Києва, де він міг би закінчити свою організацію і належно підготовитись до наступних бойових дій. Кандидатів на делегатів було багато, бо кожному хотілось побачити Київ і дізнатися про те, що там діється. Командир полку також рвався до Києва, і його кандидатури, звичайно, не можна було поминути. Крім нього, на делегатів обрано Кияницю і мене. В полку на заступстві остався начальник штабу Петъ. Ми, делегати, відразу ж вибралися в дорогу.

До Києва ми приїхали ввечері 11 серпня і мали змогу взяти участь у похороні Богданівців, що їх постріляли кирасири і донці. Урочистий похорон цих жертв російського терору відбувся 12 серпня 1917 р. Напад на Богданівців став для обурених до глибини душі українців сигналом, що романтичний період революції закінчився і настала почався новий, [а] саме — період наступу „всеросійського“ централізму, з яким треба було нещадно боротись.

Перед нами, делегатами, встало питання, з ким починати розмови? Войнаховський настоював, що насамперед нам треба говорити з командувачем Київською військовою округою, бо лише він компетентний рішати [в] усіх військових справах. Ми з Кияницею з місця відкинули таку пропозицію, сказавши, що командувач округою полк[овник] Оберучев¹⁴ є відомим україножером, дуже вороже ставиться до „українізації штоска“ (його вислів), а тому нічим нам не поможет. Кияниця був тієї думки, що нам найперше треба звернутись до Центральної Ради, бо вона тепер є нашою найвищою установою. Я звернув увагу на те, що Центральна Рада є нашою законною установою, а тому нам належить звертатись до її виконавчого органу, тобто до Генерального Секретаріату, зокрема до генерального секретаря військових справ Симона Петлюри. Отже кожен з трьох делегатів мав інший підхід до справ. Але ми довго не сперечалися і погодилися на тому, що почнемо говорити з генеральним секретарем військових справ.

Симон Петлюра відразу прийняв нас і уважно вислухав, а відтак докладно розпитав про всі справи, зв'язані з нашою роботою в Саратові та організацією полку. Від нього ми дізналися, що в даний момент ведуться розмови між Українською Центральною Радою і Тимчасовим урядом у

справі окремого статуту для України, в справі затвердження Генерального Секретаріату, який мав би стати фактичним урядом України. „Тоді про всі справи біжучої політики, – говорив Симон Петлюра, – рішатиме Генеральний Секретаріат, він рішатиме і в справах військових. Тепер же у справах військової політики і організації українських військових частин рішає військове міністерство в Петрограді; але від цього нам немає жадної користі, бо нашу справу гальмують різні начальники, які підлягають Тимчасовому урядові і дуже вороже ставляться до нашого національного руху. Генеральний Секретаріат не розпоряджає жодними засобами для формування українських військових частин, не має у своїй розпорядимості жодних магазинів, арсеналів, скарбниці. Це добре, – продовжував Симон Петлюра, – що творяться нові українські формaciї, але недобре, що вони дуже скоро зриваються з місця, відриваються від своїх баз постачання, рвуться до Києва. А ми тут не маємо для них приміщень, не маємо чим годувати їх, і не може бути ніякої мови про якесь інше забезпечення. Внаслідок цього виникає невдоволення, починається нарікання, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріат нічого не роблять у наших військових справах, не цікавляться ними. Так воно не є. Робиться багато, дуже багато, але з порожнього не наллеш, і не можна зробити всього за одним разом”.

Петлюра і його помічники радили нам звернутися таки до полк[овника] Оберучева, бо він є командувачем Київською військовою округою, а ми тепер перебуваємо на терені його діяння, тому він повинен заопікуватися нашим полком, дати йому належні приділи і т. д.

Полк[овник] Оберучев прийняв нас холодно, навіть вороже. Він був зденервований, бо останні подiї напсували йому багато крові. Українське громадянство вважало його спричинником нападу на Богданівський полк і домагалось його уступлення. Але ми не дуже турбувались настроем командувача округою і з місця приступили до дiлових розмов. Він, хоч і не рад, мусив вислухати нас і врешті сам почав ставити деякі питання. Найбiльше цiкавило його, чому ми вибралися до Києва саме тепер і чи не стойт' наш вiїзд iз Саратова у якому-небудь зв'язку з „заговором полуботковцев или авантюрою богдановцев”?

Войнаховський рiшуче це заперечив і запевнив словом честi, що про всi цi кiївськi подiї ми дiзналисi щойно тут, на мiсцi. Далi розказав йому про заходи щодо оформлення нашого полку в Саратовi, про нашi старання в справi поповнення його старшинами, вивiнування вiдповiдним вiйськовим майном, зброєю i т.д. „На Україну i до Києва ми вибралися тiльки тому, – сказав Войнаховський, – щоби тут добитись того, чого не могли добитись в Саратовi”.

Оберучев вiдповiв, що жодної української частини до Києва вiн тепер не пустить, бо не довiряє цим частинам i бойтися нових „авантюр”. Тому нам доведеться або вертатись назад до Саратова, або їхати просто на фронт.

Але ми не піддалися і рішили далі докучати, щоб добитись позитивного полагодження нашої справи. Ми були в голові Центральної Ради професора М. Грушевського, були в голові Генерального Секретаріату В. Винниченка, але і вони не могли чогось зробити, щоби полегшити наше завдання. А з Ромодану алярмував заступник командира полку Петро і повідомив, що на станцію прибув ешелон донських козаків, які поводяться досить підозріло і, мабуть, готуються роззброїти наш полк.

Ми знову кинулись до Петлюри й Оберучева, щоб не допустити до роззброєння нашого полку і пролиття крові. В полку, як уже згадувано, було тільки 527 крісів і трохи набоїв: треба було припускати, що в разі якоїсь акції донських козаків багато наших вояків розбіжиться; але ми ще більше були певні в тому, що в полку знайдуться і такі, які не відступлять перед напастями донських козаків і будуть боронитись. Про це ми одверто заявили Оберучеву і підкреслили, що він відповідатиме за дальші наслідки і ті жертви, які впадуть, коли донські козаки наважаться роззброїти наш полк. У відповідь на це Оберучев запевнив, що нікому з нас волос з голови не впаде, якщо з нашого боку не буде жодної провокації. Ми запевнили, що ніхто з наших не буде провокувати донських козаків, якщо вони самі не спровокують якихсь випадків. Оберучев відповів, що з боку донських козаків провокації не буде.

Також і Петлюра кинувся лагодити справу, бігав, телефонував туди і сюди, інтервеніював, де лише міг і як міг.

З прикрістю довелося ствердити, що наші, українські впливи в той час у Києві були незначні. Тут справжніми господарями були чорносотенці і російські централісти, але не українці. В Києві формувались чеські добровольчі дружини, польські легіони тощо, лише не було місця для нас — українських військових частин. На наше запитання, чому таке несправедливе ставлення до нас, українських військовиків, відповідь дав сам Оберучев. Він сказав, що чехи і поляки безпосередньо не межують з Росією і не загрожують її цілості. І одних, і других можна вважати союзниками Росії. Але інакше виглядає справа з нами, українцями. Ми у себе вдома, тому наш сепаратизм може бути загрозою для цілості Росії: це просто ніж у спину „руської революції”. Відповідь була цинічна але чітка і щира...

Оберучев дотримав слова, бо ешелон його донських козаків на станції Ромодан стояв на бічній лінії, козаки були в поготівлі, але не наближались до наших вагонів і не вступали в жодні розмови з нашими вояками.

Остаточно нашу справу полагоджено так.

Наш полк мав податись на Південно-Західний фронт і перейти в розпорядимість 34-го армійського корпусу, яким командував генерал-лейтенант Павло Скоропадський¹⁵. Його корпус після боїв на австрійському фронті відходив до резерви, на відпочинок, і мав українізуватись. „Це найкращий вихід для нас, — сказали нам, — бо ми переходимо до українського

корпусу. Там наш полк буде затверджений і дістане все необхідне". Цю пропозицію ми радо прийняли і з нею вернулись назад до полку.

З Ромодана ми виїхали на Кременчук, далі – на Знам'янку, а відтак через Білу Церкву на Хвастів і Козятин, отже обїздили Київдалекою дорогою, близько до нього нас не підпускали. Проїхали Вінницю і Жмеринку, а в Деражні вивантажились і вже пішки подались до м. Меджибіж, де містився штаб корпусу і де ми теж мали приміститись.

По дорозі з Саратова і до Меджибожа з нашого полку „загубилось”: старшин – 3, підстаршин – 81, козаків – 4378, всіх разом – 4 462 осіб.

З старшин, крім уже згаданих Борковського і Максименка, ще зник хор[унжий] Нестеренко. Інші тримались і видержали з нами вже до кінця. Від нас відпало сміття, осталося саме здорове зерно. Таким чином, наша праця в Саратові не пішла цілком намарно і дала деякі наслідки, бо за відносно короткий час виховала і загартувала кілька сотень свідомих козаків.

XII

Але найбільшого удару зазнали ми таки в самому Меджибожі. Цей удар добив наш полк остаточно.

Після прибуття на місце командир нашого полку зголосився в начальника штабу корпусу полковника Сафонова¹⁶ і доповів йому про стан полку, рівночасно заявивши, що стоїть до його диспозиції і жде дальших інструкцій та наказів. Начальник штабу уважно вислухав звіт і відповів, що відносно нашого полку вже видано розпорядження, а саме:

- 1) Всі старшини переходят у розпорядимість штабу корпусу, де вони перейдуть верифікацію і відповідно до її вислідів будуть приділені до окремих частин;
- 2) Всі підстаршини і козаки підуть на поповнення піхотних полків корпусу, властиво на поповнення 413-го Порховського і 414-го Торопецького, бо ці полки мають найбільші втрати в людях.

Практичне переведення цього розпорядження мало бути оголошене окремим наказом.

Отже фактично йшлося про розформування нашого полку, і з цим наш полковий командир ніяк не міг погодитися. Він висловив свої завваження начальникові штабу, але той лише руками розвів і заявив, що в цій справі не може нічого вдіяти, бо це розпорядження дав командир корпусу і тільки він може змінити його.

Тому порадив звертатись безпосередньо до командира корпусу – ген[ерала] Скоропадського.

Ця несподіванка дуже пригнобила всіх нас. В штабі полку відбулась нарада. Ми шукали способу, як урядувати екзистенцію нашого полку.

Після ґрунтовного обговорення справи запало рішення вислати до командаира корпусу делегацію, яка мала б добитись затвердження нашого полку як окремої бойової одиниці.

Але командир корпусу нашої делегації не прийняв і переказав через свого ад'ютанта, що про службові справи він може говорити лише службовою дорогою, тобто з підлеглими командирами і начальниками частин, а не з якимись там делегатами, бо жодних делегацій і „советов” він не визнає.

Делегація вернулася з нічим; ми знову зібралися в штабі полку і ради-ли над тим, що робити далі. Вкінці рішили так: наш полковий командир з начальником штабу і ад'ютантом зголосяться в начальника штабу корпусу, щоб через нього добитись розмови з командиром корпусу. Одним з аргументів, якими мали орудувати наші старшини, було те, що розформування дорівнювало б покаранню полку, а на таку кару він не заслужив, бо ніде і ні в чому не провинився. Рівночасно ухвалено шукати контакту підтримки з боку корпусної ради, яка в корпусі все ж таки діяла і мала своїх прихильників по всіх частинах.

Отже командир полку, начальник його штабу і ад'ютант вибралися до штабу корпусу. Вони добилися зустрічі і розмови з командиром корпусу, а учасниками цієї розмови були ще такі штабові офіцери: начальник штабу полк[овник] Сафонов, інспектор артилерії генерал Аккерман¹⁷ і особистий ад'ютант командира корпусу поручник Чарнецький. Войнаховський коротко, але чітко і об'єктивно представив усі справи нашого полку від самого початку і до прибууття в розпорядимість 34-го корпусу. Просив не розформовувати нашого, направду доброго полку, бо все, що було в ньому непевного, відійшло, і в ньому остався надійний і бойовий елемент. Як взірцева частина він міг творити добру основу при українізації корпусу. Войнаховський порушив і справу верифікації старшин, сказавши що вважає її незручним посунення, бо з нього виходило б, що командир корпусу не довіряє командирові полку і всім тим старшинам, які вклалі стільки праці в організацію і вишкіл полку. Відповідь ген[ерала] П. Скоропадського зводилася до таких пунктів:

- 1) Він не має довір'я до тих українізованих частин, які приходять з запілля, бо всі вони дуже розполітиковані і заражені большевизмом. Він був у Києві в той час, коли полуботківці почали свої заворушення і їх виступ відразу набрав большевицького характеру. Солдати Полуботківського полку зривали погони своїм старшинам, арештували їх і били по лиці. Не краще виглядає і Богданівський полк, який у п'яному стані почав стрілянину і цим спровокував відплатну акцію кирасирів і донських козаків. Отже ці найбільше рекламиовані українські полки нічим не оправдали конечності свого існування і таких полків він не хотів брати в складі свого корпусу.

- 2) Немає мови про розформування нашого полку, бо такого полку немає, його ніхто не легалізував і не затвердив, отже він не існує. Не можна розформувати того, що в законному розумінні не існує, що існує лише *in statu nascendi*^{*}, а одночасно не має рації існування, бо в самій основі носить зародки повного розвалу. „У вас мені не подобається і те, що ваш новотвір прибрав собі ім'я гетьмана Мазепи, – сказав командир корпусу, – Мазепа був зрадником, і історія вже давно осудила всі його дії. До мазепинців я ніколи не мав і досі не маю жодного довір'я, тому даруйте, що я цього довір'я не маю і до вашого полку”.
- 3) „Якщо ви вважаєте себе надійним елементом і якщо ви оправдаєте себе в моїх очах, то в дальшому зробите мені величезну прислугу в українізації моого корпусу. Я ще не знаю, якого курсу набере ця українізація військових частин: я ще твердо не рішений і сам вагаюся щодо українізації моого корпусу. Але коли я на це рішусь, то українізацію поведу твердо і послідовно. Тоді ви, якщо виявите себе елементом надійним, будете мені дуже потрібні. Ви завжди будете в мене на оці, бо я вливаю вас до двох моїх найкращих полків, які тепер дуже потребують поповнення. І замість бути одним неповним полком ви відразу створите мені два свідомі українські полки, які стануть мені надійною опорою в українізації всього корпусу”.
- 4) „Щодо верифікації ваших старшин, які тепер прибувають до моого корпусу, бо мені вже не вистачає тих послужних списків, які вони присилають. Такої обережності мушу додержати, бо серйозно побоююсь, щоби під виглядом старшин не дісталися в корпус різні деструктивні елементи, большевицькі агенти, шпіони і навіть кримінальні типи, бо такі випадки вже бували. Отже цим моїм зарядженням я бороню і вашу честь, бо я завжди боронив і боронитиму честь кожного порядного старшини”.

Отже командир корпусу не змінив свого рішення щодо дальшої долі нашого полку. Так звітували нам наші висланці. У завваженнях і відповідях ген[ерала] Скоропадського було багато рації, але була також і кривда, на що звернули увагу найгарячіші з-поміж нас.

Під час звітування і дискусії, що мали місце в штабі нашого полку, були представники корпусної ради і бунчужний Пасічник, що в той час був заступником голови ради.

Різник завважив, що коли ми конечно хочемо зберегти наш полк, то належало б змінити його патрона і назвати полк іменем Івана Скоропадського¹⁸. В цім разі полк напевно піддержал би і генерал Павло Скоропадський.

Ця іронічна заввага Різника викликала репліку Пироженка, який заявив, що не сміє бути й мови про яку-небудь зміну назви нашого полку.

* *In statu nascendi* (лат.) – у стані зародження. – Прим. ред.

Пасічник радив нав'язати контакти з Богданівським і Полуботківським полками, з'єднатися з ними і створити окрему українську дивізію, а від Скоропадського домагатися сatisfaction за зневагу наших старшин і всього полку.

Розважніші особи (Войнаховський, Петъ, Дрозденко, Киянича, Палюка, Кривоколінський та інші) говорили, що ми не маємо змоги вплинути на зміну рішення корпусного командира генерала Скоропадського. Його самого теж треба зрозуміти, бо чого більше можна вимагати від генерала „свity Его Императорского Величества”, російського аристократа, батьки якого, хоч і українського походження, вже давно змосковщились і в тому ж дусі виховали свого сина. „Дуже можливо, що під впливом української революції і в ньому пробудиться український дух, – говорили ці старшини, – а тому належить з ним співпрацювати і впливати в напрямі національного освідомлення цього цікавого генерала”.

Коли появився офіційний наказ, що ми „саратовське пополнение” (так нас названо в наказі, – щоб в актах корпусу не було жодної офіційної згадки про полк ім. Гетьмана Івана Мазепи), то не всі його виконали. Але більшість таки перейшла в 413-й Порховський і 414-й Торопецький полки. Переходили з надією і в переконанні, що ці полки таки будуть українізовані, котрийсь із них таки буде названий іменем гетьмана Мазепи, в ньому зберуться всі ті, що творили полк у Саратові. Але ці надії не справдилися, бо 413-й Порховський піхотний полк внаслідок большевицької агітації розпався і вже в листопаді 1917 р. згубився з наших очей. Тоді ж 414-й Торопецький піхотний полк переіменував себе на полк імені Гетьмана Петра Дорошенка, знявся з своїх становищ і поїхав до Києва.

А фінал Першого козацького піхотного полку імені Гетьмана Івана Мазепи був такий.

Козаки і деякі підстаршини перейшли в 413-й і 414-й полки. Наш полковий командир, капітан Войнаховський, забрав з собою полковий пропор та все діловодство і повіз до Києва, де і здав генеральному секретареві військових справ, бо штаб корпусу ніяк не хотів перебрати цього „бараха”. Після цього ми Войнаховського більше не бачили; Карлин вернувся до Саратова, де залишилась його дружина. Дрозденко перейшов до 413-го полку, але в ньому довго не задержався, бо незабаром був обраний головою корпусної ради. Нікого більше з наших старшин я не бачив, всі сліди по них загубились. Я сам був приділений до 14-ї сотні 414-го полку. Командиром сотні був українець – хорунжий Григор. Але незабаром мене покликали організувати канцелярію і діловодство корпусної ради, тому я мусив свою службу в 414-му полку покинути. Для мене почався новий період праці, але про це я розкажу іншим разом, бо ця праця вже не належить до теми цих моїх спогадів.

ПРИМІТКИ

- 9 Олександр Сандецький (1851 – р. см. нівід.) – російський військовий діяч, генерал від інфanterії. Народився у дворянській родині. Закінчив 2-ге Костянтинівське училище, Миколаївську академію Генерального штабу (1878 р.). Служив у військах Семиречинської області, на Забайкаллі. З 1907 р. – командувач військами Казанського військового округу. З 1912 р. – член Військової ради. Під час проведення мобілізації влітку 1914 р. тимчасово призначений командувачем військ Московської військової округи. З 1915 р. – командувач військ Казанської округи. Після Лютневої революції 1917 р. подав прохання про відставку, деякий час був заарештований революційною владою, після чого звільнений з військової служби. Подальша доля невідома.
- 10 Олексій Гутор (1868 – 1938) – російський військовий діяч, генерал-майор. Народився у дворянській родині на Воронежчині. Закінчив Михайлівське артилерійське училище (1889 р.), Миколаївську академію Генерального штабу (1895 р.). Служив у штабах 12-го армійського корпусу, Київської військової округи. Учасник російсько-японської війни 1904 – 1905 рр., начальник штабу 9-ї дивізії. З 1913 р. – начальник штабу Казанської військової округи. Учасник Першої світової війни, начальник штабу 4-ї армії, командир 34-ї дивізії, 6-го корпусу. Після Лютневої революції 1917 р. обіймав посади командувача 11-ї армії, головнокомандувача Південно-Західного фронту. З жовтня того ж року – в резерві при штабі Московської військової округи. Влітку 1918 р. добровільно зголосився на службу до Червоної армії. Голова Головної статутної комісії, викладач Військово-педагогічних курсів. У 1920 р. деякий час був заарештований. З 1922 р. – на викладацькій роботі у Військовій академії. У 1931 р. звільнений зі служби. Репресований органами НКВС СРСР. Розстріляний.
- 11 Лавр Корнілов (1870–1918) – російський військовий діяч, генерал від інфanterії, один з організаторів білого руху на півдні Росії. Закінчив Михайлівське артилерійське училище (1892 р.), Миколаївську академію Генерального штабу (1898 р.). Служив у Туркестанській військовій окрузі. Учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр. У 1907–1911 рр. – російський військовий аташе в Китаї. Учасник Першої світової війни, командир 48-ї дивізії. Навесні 1915 р. потрапив до німецького полону, звідки втік у червні 1916 р. Після Лютневої революції 1917 р. призначений командувачем Петроградської військової округи. Влітку 1917 р. – Верховний головнокомандувач російської армії. У вересні 1917 р. виступив проти Тимчасового уряду, був заарештований і ув'язнений у Біхові (Білорусь). Утік на Дін після більшовицького перевороту в Росії. З грудня 1917 р. – командувач білогвардійської Добровольчої армії, з якою вирушив у Перший Кубанський („Льодовий“) похід. Загинув у бою з більшовиками під Катеринодаром.
- 12 Олександр Верховський (1886 – 1938) – російський військовий діяч, генерал-майор, комбриг Червоної армії. Народився у дворянській родині в Санкт-Петербурзі. Закінчив Миколаївську академію Генерального штабу (1911 р.). З 1903 р. – на військовій службі. У 1905 р. виключений з пажеського корпусу й відправлений на російсько-японський фронт. У 1905 – 1908 рр. служив в Гельсінгфорсі в 3-му Фінляндському стрілецькому гарматному дивізіоні. Учасник Першої світової війни, служив у штабах 3-ї фінляндської стрілецької бригади, 22-го корпусу, 7-ї армії. У 1916 р. – начальник штабу групи військ, організованої для захоплення Трапезунда. Після Лютневої революції 1917 р. – член і товариш голови Севастопольської ради робітничих депутатів. У червні – вересні 1917 р. – командувач військ Московської військової округи, у вересні

– листопаді того ж року – військовий міністр у складі Тимчасового уряду. Після більшовицького перевороту деякий час намагався організувати антибільшовицькі сили в країні. На початку 1918 р. відійшов від політичної діяльності. Був заарештований більшовицькою владою і деякий час перебував в ув'язненні. У грудні 1918 р. мобілізований до Червоної армії. Начальник оперативного відділу при штабі Петроградської військової округи. Був повторно заарештований і ув'язнений. З жовтня 1919 р. – інспектор військово-навчальних закладів Запасної армії. Викладав на Казанських інженерних курсах. З 1920 р. – головний інспектор військово-навчальних закладів РСФРР, з 1922 р. – головний керівник Військової академії Червоної армії, згодом на викладацькій роботі. З 1930 р. – начальник штабу Північно-Кавказької військової округи. У 1931 р. заарештований органами НКВС СРСР, звільнений з військової служби й засуджений до 10 років таборів. Звільнений досрочно в 1934 р. На викладацькій роботі. У 1938 р. заарештований і розстріляний.

- 13 Юзеф Довбор-Мусницький (1867 – 1937) – польський військовий діяч, генерал броні. Народився у дворянській родині. З 1886 р. – на російській військовій службі. Закінчив 2-ге Костянтинівське військове училище (1888 р.), Миколаївську академію Генерального штабу (1902 р.). учасник російсько-японської війни 1904 – 1905 рр., обер-офіцер для особливих доручень при штабі 1-го Сибірського корпусу. Учасник Першої світової війни, генерал-майор російської армії, командир 14-го Сибірського стрілецького полку, командир 123-ї, 38-ї дивізій. Після Лютневої революції 1917 р. призначений командиром 38-го корпусу. У серпні того ж року керував створенням польських частин у російській армії. Командир польського стрілецького корпусу. У січні 1918 р. оголосив про нейтралітет польських частин у російській громадянській війні, у люто-

му при підтримці німецьких військ і білоруських військових відділів здобув Мінськ. У травні 1918 р. розформував корпус і вивів його рештки з Білорусі в Польщу, з листопада – у Війську Польському. Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. – головнокомандувач польських збройних сил. У 1919 – 1920 рр. – один з головних політичних противників начальника Польської держави Ю. Пілсудського. Зазнавши поразки в політичній боротьбі, у 1920 р. відійшов від справ.

- 14 Костянтин Оберучев (1864 – 1929) – російський військовий діяч, генерал-майор. З 1889 р. – на військовій службі. Закінчив Михайлівську артилерійську академію. З 1906 р. – у відставці, розжалуваний і засланий до Сибіру. Неодноразово був заарештований і засланий за політичну діяльність. Член російської партії соціалістів-революціонерів. У 1913 р. висланий з Росії. У 1914 – 1915 рр. – секретар Центрального комітету допомоги російським громадянам, заскочених війною за кордоном. У січні 1917 р. повернувся до Росії. Заарештований царською владою. Після Лютневої революції 1917 р. звільнений, з березня – комісар виконавчого комітету київської Ради об'єднаних громадських організацій при штабі Київської військової округи, полковник, з травня – командувач військ Київської військової округи, у вересні делегований на міжнародну конференцію з обміну військовополоненими до Копенгагена. До Росії після більшовицького перевороту не повернувся. На еміграції в США. Один із засновників і викладач Російського народного університету в Нью-Йорку.
- 15 Павло Скоропадський (1873 – 1945) – український державний і військовий діяч. Народився на Чернігівщині в давній шляхетській родині. Перебував на службі в кавалергардському полку російської армії. Учасник російсько-японської війни 1904 – 1905 рр., під час якої за бойові відзнаки одержав золоту зброю. Полковник, флігель-ад'ютант (1906 р.), генерал-майор Почту

Його Величності (1912 р.). Командир 20-го фінляндського драгунського полку, лейб-гвардії кінного полку. Учасник Першої світової війни, генерал-лейтенант російської армії, командир ЗведеноЯ кінної дивізії, 5-ї кінної дивізії, 1-ї гвардійської кінної дивізії, 34-го корпусу. Залишився командиром корпусу, коли його частини за угодою між Тимчасовим урядом і Центральною Радою було реорганізовано в 1-й український корпус. У жовтні 1917 р. обраний почесним отаманом Вільного козацтва. Наприкінці року – начальник оборони Правобережної України від більшовицьких військ. У січні 1918 р., на знак незгоди з військовою політикою Центральної Ради, подав у відставку. 29 квітня того року на з'їзді хліборобів у Києві проголошений гетьманом України. У грудні після перемоги Протигетьманського повстання в Україні, зрікся влади й виїхав до Німеччини. На еміграції очолював українських монархістів. Смертельно поранений під час бомбардування Берліна англо-американською авіацією.

- 16 Яків Сафонів (1877 – 1918) – російський і український військовий діяч, генерал-майор. З 1894 р. – на військовій службі. Закінчив Одеське військове училище (1897 р.), Миколаївську академію Генерального штабу (1904 р.). Учасник російсько-японської війни 1904 – 1905 рр., штабський капітан 136-го Таганрозького російського полку. Служив у штабах Одеської, Іркутської військових округ, начальник відділу Головного управління Генерального штабу. Учасник Першої світової війни, командир 15-го Шліссельбурзького полку. Після Лютневої революції 1917 р. – начальник штабу 37-ї дивізії, 34-го корпусу. З реорганізацією 34-го російського корпусу в 1-й Український залишився на посаді начальника штабу. Після захоплення Києва більшовицькими військами М. Муравйова в лютому 1918 р. взятий у полон і страчений.
- 17 Олександр Аккерман (1871 – р. см. невід.) – російський і український військовий діяч,

генерал-майор. Народився у дворянській родині. Закінчив Михайлівське артилерійське училище (1892 р.). Учасник Першої світової війни, офіцер лейб-гвардії 2-ї гарматної бригади. Після Лютневої революції 1917 р. призначений інспектором артилерії 34-го корпусу, який восени того року було реорганізовано в 1-й Український. З травня 1918 р. – в армії Української Держави, завідувач артилерійської частини 1-го Волинського корпусу. З жовтня 1918 р. – начальник штабу гетьмана П. Скоропадського (міністр гетьманського двору). У 1919 р. – учасник російського білого руху. На еміграції в Болгарії та Югославії.

- 18 Іван Скоропадський (1646 – 1722) – український державний діяч, гетьман Лівобережної України. Народився в Умані. У 1675 – 1676 рр. – військовий канцелярист у гетьмана Лівобережної України I. Самойловича, у 1681 – 1694 рр. – чернігівський полковий писар. Генеральний бунчужний (1698 р.), генеральний осавул (1701 р.). У 1706 – 1708 рр. – полковник Стародубського полку. Прихильник політики гетьмана I. Мазепи, проте не перейшов разом з ним на бік шведського короля Карла XII у 1708 р. 1708 р. Генеральна козачою радою обраний на гетьмана Лівобережної Гетьманщини. За його правління московський уряд посилив політику, спрямовану на обмеження суверенітету України. Царат зменшив права гетьмана й запровадив колоніальну практику стосовно Гетьманщини, на теренах якої були розташовані московські війська. Намагався протестувати проти поступової ліквідації автономії Лівобережної Гетьманщини, але не мав реальної влади для протидії цьому. Похований у Гамаліївському монастирі поблизу Глухова.

**Вступне слово,
публікація й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА**